O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI XALIQ  BILIMLENDIRIW WA`ZIRLIGI

A`JINIYaZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI

«Pedagogika ha`m psixologiya» ta`lim bag`dari

IV-kurs qaraqalpaq topari talabasi Utelbaeva Ozada Kalkorazovnanin`

BAKALAVR PITKERIW JUMISI

Tema` Mektep oqiwshilarinin` aqliy rawajlaniwinda qaraqalpaq fol`klorinin` tutqan orni

Talaba: O. Utelbaeva

Ilimiy basshi: p.i.k. M. Pazilova.

Qorg`awg`a usinis etilsin`

«Pedagogika ha`m psixologiya»

kafedrasi baslig`i, ps.i.k.________________ Sh. Saparov.

«_____»_____ 2015-jil

No`kis-2015 j.

J O B A:

KIRISIW.. 3

1 BAP. Qaraqalpaq balalar fol`klori haqqinda tu`sinik

1. 1. Balalar fol`klorinda jumbaq jan`iltpash ha`m naqil-maqallardin` ta`rbiyaliq ku`shi, erteklerdin` tutqan orni ha`m a`hmiyeti……………………….6

1. 2 Eposliq shig`armalarda balalar fol`klorina derek miyraslar ………13

II. BAP. **Oqiwshilardin` aqil ta`rbiyasi ha`m oni rawajlaniwinda qaraqalpaq fol`klorinan paydalaniw mazmuni**

II. 1. Oqiwshilarda dun`yag`a ko`z-qarasti qa`liplestiriw ham aqil ta`rbiya beriw mazmuni……………………………………………………………19

II. 2. Naqil- maqallardin` oqiwshilardin` aqliy ha`m a`dep-ikramliliq ta`rbiyasindag`i orni…………………………………………………25

II. 3. Oqiwshilardin` aqliy rawajlaniwinda qaraqalpaq fol`klorinan paydalaniwdin` mazmuni…………………………………………………40

JUWMAQLAW. ……………………………………………………. 51

Paydalang`an a’debiyatlar dizimi. ………………………………………53.

Kirisiw

Temanin` aktuallig`i.

Balalar fol`klori awiz eki a`debiyatimizdin` ajiralmas bir bo`legi, demek balalar a`debiyati da uliwma a`debiyatimizdin` ajiralmas bir bo`legi boliwinin` dergei de usinda.

Balalarg`a ha`r bir ug`imdi qonimli etip, sheber jetkere biliw-ata-ananin` balalarg`a bergen na`siyati retinde ko`rinedi. Demek balalar a`debiyatin do`retken xaliq du`n`yadan, ja`miyetten, ekonomikadan ma`deniyattan o`zlerinin` su`yiklisi bolg`an balalarina na`siyatlar beriwge turmisinan qosiqlar da do`retken. Olar balalar fol`klorina kiredi. Balalardi ha`mmenin` jaqsi ko`riwge, ha`r qanday ata-ananin` balani ko`rgende adamgershilik miyrim-sha`pa`a`t sezimlerinin` oyaniwi balalar haqqindag`i qosiqlardin` ertekte payda bolg`anlig`in bildiredi. Bala jubatqanda ata-anasinin` in`ildap qosiq aytiwlari ta`biyiy is. Xalqimiz balalarg`a janina ja`rdemshi boliwdi a`rman etip qosiqlar aytqan. Sonliqtan balalar fol`klorindag`i balalarg`a arnalg`an qosiqlardin` mazmunin da, sheberligi de ha`r to`rli. Xaliqtin` balag`a degen muhabbatinan do`regen bul balalar poeziyasindag`i na`zik sezimler bizin` fol`klorliq g`a`ziynemizdi bayitqan. Bul qosiqlar balalardi ta`rbiyalawdag`i en` basli qurallardin` biri bolg`an. Balalar fol`klorindag`i bul qosiqlar bu`gingi a`wlad ushin ta`rbiyaliq a`hmiyeti og`ada ulli. Balalardin` sana-sezimi o`sken sayin olardin` oylawi o`zgeredi. Olar eseygen sayin fizikaliq jaqtan shinig`iwg`a, ku`shli, batir boliwg`a talping`an. Balalar fol`klori ele jiynap bolinbag`an. Balalar fol`klorindag`i balalardi ta`rbiyalawg`a u`lken a`hmiyeti bar geypara ertek, an`izlar, etnografiyaliq materiallar A.Divaev, N Ostraumov, A.I.Bilyaev ha`m basqada ilimpazlar ta`repinen jazip aling`an. Bulardan keyingi belgili ilimpazlar N.A.Baskakov, A.A.Sokolov, N.Da`wqaraev, Q.Ayimbetov, U.Kojurov, S.Kamalov, Q.Maqsetov, N.Japaqov, A.Karimov[32., 5] ha`m basqalar o`zlerinin` fol`klordi jiynaw boyinsha sho`lkemlestirgen ekspeditsiyalarinda balalar a`debiyatinin` fol`klorin bayitti. Bul jiynalg`an ha`m baspa so`zde shig`arilg`an fol`klorliq miyraslar balalardi keleshekke ta`rbiyalawda a`hmiyeti

ulli. Bul miyraslar balalardi xalqimizdin` tariyxin, u`rp-a`detin, ma`deniyatin, ekonomikasin u`yreniwde g`a`ziyne bolip tabiladi.

Fol`klor-inglis so`zinen aling`an bolip, xaliq danalig`i, xaliq do`retpesi degendi an`latadi. Fol`klorliq shig`armalar awizsha taraladi ha`m birewden birew yadlap aliw arqali o`mir su`redi. Barliq materialliq ha`m ruwxiy bayliqlardin` do`retiwshisi-xaliq. Sonliqtan da fol`klorliq shig`armalardin` basim ko`pshiligi miynetkesh xaliq turmisi menen tig`iz baylanisli, olarda xaliqtin` arziw-a`rmani bayanlanadi. Adamgershilikti, a`dillikti, tapqirliqti, qaharmanliqti, dosliqti suwretleytug`in shig`armalar qaraqalpaq fol`klorinin` tiykarin quraydi. Xalqimiz en` jaqsi na`rselerdi a`rman etip jasag`an.

Solay etip awizsha do`relip ha`m taralip, xaliq arasinda aytilip kiyatirg`an, xaliqtin` arziw-a`rmani menen tilegin, u`mitlerin, ko`pshiliktin` ko`z-qarassin ha`m ideyasin suwretleytug`in a`debiy shig`armalar xaliq awiz eki do`retpesi yamasa fol`klor dep ataladi.

Balalardin` aqliy jaqtan rawajlaniwinda qaraqalpaq balalar fol`klorinin` orni u`lken eken, biz o`z ilimiy jumisimizda usi a`hmiyetli ta`replerdi aship beriwdi na`zerde tuttiq.

**Jumistin` maqseti:** Mektep oqiwshilarinin` aqliy rawajlaniwinda qaraqalpaq fol`klorinin` tutqan ornin ha`m a`hmiyetin aship beriw.

**Izertlew ob`ekti:** Qaraqalpaq fol`klorinan paydalaniw arqali oqiwshilardi aqliy rawajlandiriw protsessi

Izertlew predmeti: Mektep oqiwshilarinin` aqliy rawajlaniwinda qaraqalpaq fol`klorinan paydalaniw mazmuni.

Jumisti orinlawda paydalanilg`an tiykarg`i usillar.

Mashqalag`a tiyisli jumislardi u`yrenip analiz etiw, uliwmalastiriw, oqiwshilardi aqliy rawajlandiriw

Izertlewdin` ilimiy jan`aliq da`rejesi.

Balalar fol`klorinda jumbaq jan`iltpash ha`m naqil-maqallardin` ta`rbiyaliq ku`shi, erteklerdin` tutqan orni aship berilgenligi, eposliq shig`armalarda balalar fol`klorina derek miyraslar keltirip o`tilgenligi, oqiwshilardin` aqliy

rawajlaniwinda qaraqalpaq fol`klorinan paydalaniwdin` mazmuni, jumbaqlardin` a`hmiyeti, oqiwshilardin` tilin o`siriwde jan`iltpashtin` ta`rbiyaliq ku`shi, da`stanlardin’ oqiwshilar aqliy rawajlaniwindag`i a`hmiyeti aship berilgenligi.

Izertlewdin` a`meliy a`hmiyeti:

Jumistin` juwmaqlari mektep oqiwshilarinin` aqliy rawajlaniwinda qaraqalpaq fol`klorinan paydalaniw jollari aship beriledi.

Izertlewdin` ilimiy gipotezasi sonnan ibarat:

Egerde: balalar fol`klorinda jumbaq jan`iltpash ha`m naqil-maqallardin` ta`rbiyaliq ku`shi, erteklerdin` tutqan orni ha`m a`hmiyeti, **e**posliq shig`armalar balalar fol`klorina derek miyraslari ekenligi aniqlap ko’rsetilse;

Oqiwshilarda dun`yag`a ko`z-qarasti qa`liplestiriwdin’ ham aqil ta`rbiyasin beriw mazmun aship berilse.

Naqil- maqallardin` oqiwshilardin` aqliy ha`m a`dep-ikramliliq ta`rbiyasindag`i orni ha’ a’hmiyeti keltirip o’tilse.

Oqiwshilardin` aqliy rawajlaniwinda qaraqalpaq fol`klorinan paydalaniwdin` mazmuni aship berilse, mektep oqiwshilarinin` aqliy rawajlaniwinda qaraqalpaq fol`klorinin` tutqan orni aniqlap beriledi.

Jumistin` du`zilisi:

Jumis- kirisiw, eki bap ha`m juwmaqlaw bo`limlerinen turadi sonimenen birge diplom jumisin orinlaw barisinda paydalanilg`an a`debiyatlardin` dizimi menen juwmaqlang`an.

Orinlang`an jumistin` tiykarg`i na`tiyjeleri:

Diplom jumisinda mektep oqiwshilarinin` aqliy rawajlaniwinda qaraqalpaq fol`klorinin` tutqan orni aship beriledi

I BAP. Qaraqalpaq balalar fol`klori haqqinda tu`sinik

I. 1. Balalar fol`klorinda jumbaq jan`iltpash ha`m naqil-maqallardin` ta`rbiyaliq ku`shi, erteklerdin` tutqan orni.

Fol`klorg`a ta`n belgilerdin` biri-onin` ko`p varinatlilig`i bolip tabiladi. Fol`klorliq shig`armalar xaliqtin` altin g`a`ziynesi, oni uzaq da`wirlerden beri saqlawshilarda, atqariwshilari da xaliqtin` o`zi. Xaliq arasinan shiqqan talant iyeleri oni a`wladtan-a`wladqa jetkerip kelgen.

Birewden-birewge o`tiw arqali fol`klorliq shig`armalar o`zinin` da`slepki avtorin joytip, uliwma xaliq mu`lkine aylanadi. Bul shig`armalar barg`an sayin o`zinin` ko`rkemlik da`rejesin jetilistirip baradi. Solay etip, fol`klordin` jazba a`debiyattan parqi-onin` da`slepki avtorinin` saqlanbawi bolip esaplanadi.

O`tkendegi so`z sheberleri ta`repinen do`retilgen so`zlerdin` qaymag`i, xaliqtin` so`z o`neri, awiz a`debiyati, xaliq danalig`i bolg`an fol`klordin` u`lken bir bo`limi naqil-maqallar dep ataladi.

Xalqimiz balalardi miynet ete biliwge, o`mirde jaqsi jasawg`a na`siyatlaydi. Bilim aliw, oqiw menen bir qatarda xaliq naqil ha`m maqallar arqali balalardi a`dep-ikramli adam bolip o`siwge shaqirg`an ha`m aqliy jaqtan rawajlaniwina turtki bolg`an. «Atag`a qaray ul o`ser, anag`a qarap qiz o`ser»[32., 10] degen so`z balanin` qalay o`siwi en` da`slep ata-anadan g`a`rezli ekenin bildiredi. bul jerde bala ta`rbiyasi menen en` aldi menen ata-analar qizig`iwi kerek ekenin aytadi.

Jumbaqlar-qaraqalpaq fol`klorinin` belgili tu`rlerinin` biri bolip, ol ko`p g`ana ellerdin` awiz eki a`debiyatinda bekkem saqlang`an. Jumbaq-qaraqalpaq xalqinin` bala ta`rbiyalaw da`stu`rlerinde aktiv qollanilatug`in janrinin` biri bolip esaplanadi. Onda xaliqtin` du`n`yag`a ta`biyatqa ko`z-qaraslari, ja`miyetlik qatnaslari, oyi, qiyali, psixologiyasi, qullasi o`mir tirishliginin` barliq basqishlari so`z etiledi. Jumbaq balalardin` du`n`ya taniwin, ta`rbiya sirlarina oy juwirtip qarawin, qiyalin rawajlandiradi. Jumbaqlarda tu`r-tu`si, sin-sipati mazmunin

bayanlap beredi. Al jumbaqti sheshiwshi adam, sol sipatlamalarg`a tiykarlanip, onin` sheshimin tabadi. Jumbaqlar erte da`wirlerden baslap sabaqliq sipatinda u`yreniledi. Sebebi jumbaq oqiwshinin` oy-o`risin ken`eytedi. Jumbaqlar en` da`slep ha`mmege tu`sinikli ju`da` tanis u`y buyimlarin, u`y haywanlarin, baw-baqsha o`simliklerin jumbaqlawdan baslanadi. Jumbaq «jum» ha`m «baq» degen eki so`zdin` qosindisinan do`relip, bir na`rseni oylap jasiriw degendi an`latadi.

Balani duris so`ylewge, tilin shiniqtiriwg`a, so`zdegi seslerdi aljaspay, jan`ilmay duris ha`m tez aytiwg`a u`yretiwde jan`iltpashlardin` a`hmiyeti u`lken. Bazda balanin` tili shig`ip, so`yley baslag`anda geypara so`zlerdin` ha`m ondag`i seslerdin` aytiliwi qiyinshiliq tuwdiratug`ini ma`lim. Usinday qiyinshiliqtan qutiliw balanin` so`ylew tiline aniqliq endiriw ushin xalqimizda jan`iltpashlar ken` qollaniladi. Jaqiltpashtin` sha`rti boyinsha bala oni tez atqariwi kerek. Jaqiltpash aytqan balanin` til muskullari, til ha`reketleri jaqsi rawajlanadi, ha`r bir sesti jen`il, aniq ayta alatug`in boladi. Olar balanin` tilin jatliqtiriw menen bir balalardi a`dep-ikramli boliwg`a u`iretedi. Ol tek tildi jatliqtiriw menen sheklenbey tez tu`sinip yadlap aliw ko`nlikpelerde beredi. Jan`iltpash ha`r bir xaliqtin` til o`nerinin` o`zgesheligine qarap rawajlanadi. Balalardin` tili jas waqtinan rawajlansa, u`lkeygende tili shu`lja`n` bolmaydi deydi xaliq.

Qaraqalpaq balalar fol`klorinin` u`lken baylig`inin` biri ertekler bolip, ol erte zamannan xaliq arasinda ju`da` ken` taralg`an. Ertekler arqali xaliqtin` a`rmanlari, tilekleri ju`zege asirip atirg`an. Ertekti bilmeytug`in, ha`tte oni aytpaytug`in adam bolmasa kerek. Erteklerdin` ko`pshiligi turmisqa bolg`an xaliqtin` ko`z-qarasin bayan etiwge, a`dillikti, haq niyetlilikti, hadalliqti, jawizliqti, hiylekerlik, insapsizliq siyaqli qa`siyetlerdi a`shkarlawg`a arnalg`an. Ertekler, ta`biyat haqqinda, adam haqqinda, sharwashiliq, diyxanshiliq haqqinda bolip bo`linedi. Ertekler balalardi el-xaliqti su`yiwine, adamgershilik, dosliq ruwxinda ta`rbiyalawda u`lken a`hmiyetke iye. Misali: qiyaliy erteklerde adamlar ushar gilemge minip ushadi. Suymurin qusqa minedi. Jeti qabat jer astinda ju`rip, neshe tu`rli sha`ha`rlerdi ko`redi. Bular buring`i adamlardin` ushar gilemge a`rmani,

suymuring`i-bu`gingi samolet, jeti qabat jer astindag`i sha`ha`r-metro. Demek qiyaliy ertekler balalardin` ilimiy do`retiwshilik oylarin o`siriwge de ta`sir etedi.

Jumbaqlar-xaliq fol`klorindag`i basqa janr tu`rleri siyaqli a`yyem zamanlardan berli xaliq danalig`inan do`regen. Ol talay da`wirdegi ata-analardin` bala waqtindag`i aytqan ha`m sol jumbaq arqali ha`r qiyli qubilislarg`a diqqat bo`lgen. Sirli ug`imlar arqali balalar turmis a`lemlerin oylap pikir ju`rite biliwge u`yrengen. Janr retinde ol balalardin` ruwxiy talabina sa`ykes a`debiy qurallardin` biri.

Jumbaq ta jan`iltpash ha`m balalar qosiqlarinin` «o`tirik o`len`» «o`tirik ertek» tu`rlerine tu`r jag`inan usag`an menen mazmunliq jaqtan a`dewir o`tkirlesip keledi.

Tiri ha`m o`li ta`biyattag`i qubilislarg`a oy jiberiw pikir ju`ritiw jasirilg`an ha`r tu`rli sirlardi ashiw qoyilg`an sorawg`a da`l juwap tabiw boyinsha balalardi a`lwan-a`lwan turmis qubilislarin oylap ko`riwge qiziqtiradi. Bul oylawlar aqil aqimlarin rawajlandiriwg`a ta`sir jasaydi, sezimin ko`teredi.

Jumbaq degen so`z birikken eki so`zden quralip «Jum-jasiriw», -«baq-qara»[32., 12] degen ma`nini an`latadi. Jumilg`an jasirilg`an zatqa qara usini degendi bildiredi.

Jumbaqtin` juwabin tabiw ushin balalar oylaw menen azda bolsa ha`r qiyli zatti, adamdi jerdi aspandi o`simlikler ha`m haywanat du`n`yasin u`y xojaliq ug`imina salistirip olardi ko`z aldinan birim-birim o`tkerip o`zine ishten dodalap “jeti o`lshep bir kesetug`in” sheshimge a`keletug`in aniq. Usilar arqali jumbaq balalardin` aqil oyin tu`sinigin ken`eytip rawajlandiriwg`a ta`sir etedi. Jumbaqtin` waziypasi bunin` menen sheklenbeydi. Qazaq jaziwshisi akademik Muxtar A`wezov «Jumbaqti mektep balalari til sheberligin bayitiw maxsetinde oqiydi, yadlaydi. Jaslar oyin sawiq keshelerinde elege deyin tamasha etedi. Ata-ananin` jas balag`a beretug`in ta`rbiyasinda da balanin` oyin tapqirliqqa shiniqtiriw ushin da jumbaqtin` ko`p paydasi bar» dep jazadi.

«Qazaq xaliq jumbaqlarinda»[32., 14].

1) Balalar ta`rbiyasina jumbaqtin` paydalari qanday ekenine ser salsaq onda bul sirttan qarag`anda balalardin` soraw juwap tu`rindegi ku`ndelikli oyininday ko`rinedi al shininda onin` balalar du`n`yasina keletug`in paydasina na`zer salsaq onda balalardin` o`zleri aytisqan onda jumbaqtan o`zlerinin` aqil oyin sezimin pa`min rawajlandirip atirg`anin bayqaymiz. Ekinshi jag`inan balalar jumbaq arqali o`zlerinin` qiyal su`riwlerine de qiyaliy ha`diyselerdi oylap tabiwina da ken` mu`mkinshilikler aladi. Balalar a`debiyatinda jumbaqlar usi jag`inan da a`hmiyetli bolip tabiladi. Jumbaqtin` tag`i bir o`zgesheligi-ol ha`r bir baladan teren`irek oylaydi talar ettiretug`in janr tu`ri.

Xaliq awiz eki a`debiyatindag`i janrdin` bir tu`ri jan`iltpashlar do`relgen. Jan`iltpash balalardi duris so`ylewdi o`z sesi menen duris aytiwg`a tilin shiniqtiriwg`a til tamirlarin qaytimlarin rawajlandiriwg`a u`yretedi. Sonlaqtan da jaqiltpash fol`klorda ilayiqli orin iyeleydi. Ol ha`zirgi da`wirde de u`lken a`hmiyetke iye jan`iltpashti xaliq tek balalarg`a g`ana u`yretip qoymastan oni xaliq otirispalarda geshteklerde de aytisip kewil xoshlap ku`lisip, sherlerin tarqatip qosiq qatarlarin shatastirip u`sti-u`stine usas espelenip izbe-iz to`gilip keletug`in so`zlerden jan`ilg`an yamasa tili aylanbay qalg`an jigittin` de qizdin` da u`stinen ha`zillesip ku`lisken. Olardi du`zetiwge talaplangan.

Al ata-babalar bolsa balalarina jan`iltpash aytip berip olardin` aljasqan jerlerin qiziq ko`rip o`zleri de kewil ko`terip ku`lisken. Na`tiyjede jan`altpash adamlardi ku`ldiriw til qaytimin rawajlandiriw g`ana emes al oylawg`a oylanip aljaspay so`ylewge qosiq qatarlarin buzbay yadlawg`a ha`m esitkenin umitpaytug`in qati qulaq boliwg`a ta`rbiyalaytug`in fol`klorliq shig`arma.

Balardin` tili jas waqtinan rawajlana wlkeygende onin` tili shu`ljin` bolmaydi. Eseygende adamlardin` oylawi menen so`ylewi ten`dey bir-biri menen birlikte xizmet atqaradi. Tutliqpa bolmaydi. Erkelep o`sip eseygenshe «R» sesin «iy» yamasa «il» sesi menen shatastiradi. Tildin` shu`ljin` bolip a`detlenip ketpewinin` aldin aladi.

Xaliq sonliqtan da jan`iltpash aytip balalardi jas waqtinan-aq xaliq usili arqali duris so`yletken. Qaraqalpaq xaliq naqillari ha`m maqallarinda a`debiyatshi ilimpazlardin` tastiyiqlawi boyinsha tematika og`ada ken`.

Onda el xaliqtin` birligi, miynet etiw ha`m o`mir su`riw, so`z u`yreniw ha`m bilim aliw haqiyqatshi boliw, qayirqom ha`m meyrimli boliw, adamgershilikli, qa`siyetli boliw, den-sawliqti saqlaw, bir-birew menen o`z-ara qatnas jasaw, watandi su`yiw, ma`rt, batir boliw, ta`rbiya, tazaliq, ta`biyat qubilislari ha`m basqada turmis tirishlikleri haqqinda jiynalg`an danishpanliq wa`siyatlari bar.

Sonliqtan naqil ha`m maqallardin` mazmuni og`ada teren` boladi. So`zleri qonimli, ushqir, yadta saqlawg`a jen`il. Olar balalardin` keleshegine na`siyat beriwde, joqari adamgershilik ruwxta ta`rbiyalaw protsessinde balalar a`debiyatinda ayriqsha orinda iyeleydi, degenimizdin` ma`nisi de usinan ibarat.

Naqil ha`m maqallar oqiw ta`rbiya jumisinda oqitiwshinin` bolsin, ata-ananin` yamasa jasi u`lken aqsaqallardin` bolsin o`tkir, ushqir oyli na`siyat qurallari boladi. Ha`r bir ta`rbiyashinin` (mug`allim, ata-ana, h.t.b) aytayiq «bilegi ku`shli birdi jig`adi, bilimli ku`shli min`di jig`adi» dep aytqaninday o`zi bilimge umtiliwdin` onin` ushin «iyne menen qudiq qazg`anday», erinbey oqiy beriwdin` «ha`reketke bereket» dep ha`reket ete beriwdin` na`tiyjesinde iygilikli iske, alg`a o`rley beriwge bolatug`inina jas o`spirimlerdin` isenimin arttiradi. Naqil-maqallar turmista ushiraytug`in «Toqsan awiz so`zdin` tobiqtay tu`yini»[32., 28]. Pikiri ju`da` jiynaqli, iqsham ha`m ta`sirli etip bere biliwi jag`inan naqil-maqallardan teren` ma`nili sheber qurilg`an so`zdi tabiw qiyin. Ol awizeki xaliq do`retpesinin` en o`tkir ha`m ta`rbiyaliq ma`nisi ku`shli tu`ri. Olar waqittin` o`tiwi menen qurip ketpesten bizin` ku`nimizge de u`lken qizig`iwshiliq penen qollanbaqta, maqallar danishpanliq pikir baylig`in ko`rsetedi. Naqil maqal eki tu`rli atalg`ani menen xaliq oni ekige ayirip otirmaydi, al kelgen jerinde ekewinde ayta beredi. Bunin` o`zi olardin` aralarinin` bir-birine jaqinlig`in ko`rsetedi.

Bulardin` shig`iwi ha`r tu`rli da`wirge, waqiyalarg`a, adamlardin` ku`n ko`ris tirishligine, ka`siplerine ko`z-qaras o`zgesheliklerine baylanisli. «Uyada

neni ko`rsen` ushqanda soni ko`resen`». Sonday-aq pikir geyde awisipali ma`nide ushirasadi. Naqil maqallardi qollaniw bizin` tilimizde de ko`plep ushirasadi, ha`m bular pikirdi o`tkirlestirip, birew ushin taptirmaytug`in usil. Ol shayirdin` shig`armalarin da jiyi ushirasadi.

Barliq xaliqlardin` awizeki do`retpelerinde bolg`an siyaqli qaraqalpaq xaliq awizeki do`retpelerinin` u`lken bir tarawin naqil maqallar quraydi. Naqil maqallar xaliqtin` a`sirler boyi puxtalap, kir juqtirmay atadan balag`a, go`neden jan`ag`a o`tkerip saqlap kelgen hasil g`a`ziynesi. Oni o`zlerinin` miynet ta`jriybelerinin` tat baspaytug`in tinig`i retinde jetistirilgen. Naqil maqallar ko`binese poetik formag`a iye boladi. Sonliqtan olar ma`zi aytila beretug`in jay so`zlerdey shubalan`qi bolmaydi.

Ertek qaraqalpaq xaliq awizeki do`retpelerinin` bay janrlarinin` biri bolip ertek «ertedegi so`z» degendi bildiredi. Ertekler a`yyem zamannan baslap ha`zirgi ku`nge shekem xaliq arasinda do`relip, taralip ha`m aytilip keledi. Ertekler mazmuninin` hayran qalarliq uliwlag`i, xaliq arasinan shiqqan ko`rkem so`zge usta adamlardin` asqan sheberligi haqqinda bildirip turadi. Tu`rkiy so`zlerdin` tu`sindirme so`zliginin` avtori Maxmud Qashg`ariy ertek so`zinin` ma`nisin «hasli bir na`rseni a`n`gime qiliwdan aling`an» dep ko`rsetedi. Durisinda da ertek degen burinda bolg`an, bolmag`an waqiyalar tuwrali qiyal menen toqilg`an, o`z aldina ko`rkemlik o`zgeshelikke iye, belgili bir syujetke, belgili bir obrazlarg`a qurilg`an awizeki prozaliq do`retpe.

Ertekler tek tu`rkiy tillerde emes du`n`ya xaliqlari tillerinde de ushirasadi. Tu`rkiy xaliqlardin` ertekleri tek olardin` awzinda g`ana emes, al uzaq da`wirlerden baslap tu`rkiy tilde jazilg`an jazba esteliklerde de saqlanip kelingen. Bulardi biz keleshekte u`yreniwimiz kerek. Qaraqalpaq erteklerin o`z aldina jiynaw bizin` a`sirimizdin` 20-30-jillarinda belgili ilimpaz N.A Baskakovtin` payina tiydi. 1925-jili C.Ma`jitov o`zinin` a`debiyat boyinsha xrestomatiyasinda qaraqalpaq xaliq erteklerinen u`lgiler berdi. 20-40 jillari A.Begimov, O.Kajurov, Q.Ayimbetov, X.Ta`jimuratov ta`repinen bir qansha ertekler jiynaldi. N.Japaqov, A.Shamuratov 1941-jili qaraqalpaq erteklerinin` kishigirim toplamlarin bastirip

shig`radi. 1949-jili O`zbekstan Ilimler Akademiyasi Qaraqalpaqstan ekonomika ha`m ma`deniyat instituti ta`repinen qaraqalpaq erteklerinin` bir toplami buring`i basilg`anlari menen toliqtirilip basilip shiqti. Erteklerdin` 2-kitabi «Qaraqalpaq ertekleri» ati menen Q.Ayimbetov, G.Esemuratov, A.Karimov ta`repinen 1956-jili basilip shiqti. 1956-jili I.Mayorov, A.Volkovlar ta`repinen 1-ret qaraqalpaq ertekleri rus tilinde basildi. 2-ret Sheverdin` awdarmasinda qaraqalpaq ertekleri «Dikovini Amu» degen at penen de basilip shiqti. 1965-jili Q.Ma`mbetnazarov qaraqalpaq erteklerinin` burin basilmag`an jan`a toplamin bastirip shig`ardi. Qaraqalpaq ertekleri shet tillerine de awdarilg`an. 1945 jili Stanislov Kalyujinskiy birqansha qaraqalpaq erteklerin polyak tiline awdarsa, 1982-jili Qaraqalpaqstang`a kelgen Bonn universitetinin` professori Karl Rayxl` qaraqalpaq erteklerin Germaniyada 1985-jili nemets tiline o`z aldina kitapsha etip bastirip shig`ardi.

Ertekler o`zinin` do`retiliwi boyinsha awizeki xalin` ertekleri ha`m a`debiy ertekler bolip ekige bo`linedi. Birewin xaliq jaziwshilari, belgili jaziwshilar do`retse, ekinshisin xaliq do`retedi. Qaraqalpaq erteklerinin` tematikasi og`ada ken`: tariyxiy ha`diyseler, xojaliq turmistin` tu`rleri, a`det-u`rip, da`stu`r menen, din menen baylanisli shiqqan ertekler ko`p. Tu`rli ja`niwarlardin` o`mirinen, adamlardin` oylawinan, qiyalinan aling`an fantastikaliq-qiyaliy ertekler bar.

Biz joqarida so`z etken ertektegi jaqsi obrazlar, jaqsi qa`siyetler balalardi el-xalqin watanin su`yiwge, adamgershilik dosliq ruwxinda ta`rbiyalawda u`lken a`hmiyetke iye. Bul erteklerdi oqip otirip balalar usinday qaharman boliwg`a, ma`rt, aqilli boliwg`a talpinadi. Qiyaliy ertekler balalardin` ishmiy do`retiwshilik oylarin o`siriwge de ta`sir etedi. O`zlerinin` ta`g`dirlerin birlikte oylap, onin` ushin balalarin ma`rtlikke, dosliqqa, aqirinda jaqsi abadan o`mir su`riwge shaqirip ta`rbiyalag`an. Adamlar erteklerdi balalarina aytip bergen, balalar ushin aytqan. Bul xaliqtin` o`zlerinin` de a`rmani bolg`an, sonliqtan erteklerdin` ko`pshiliginde turmis ma`selelri ko`rkem tu`rde o`zinin` xaliqliq ornin tabadi. Balalar sezimi boyinsha o`zlerine tanis emes zatlardin` ha`mmesin biliwge qushtar keledi. Xaliq ta balalardin` usi minez-qulqin bilip, haywanlar haqqindag`i a`jayip erteklerdi do`retken. Balalar haywanlar haqqindag`i erteklerden de o`zinin` turmisi ushin

sabaq alip, o`mirdin` ha`r qiyli soqpaqlarinan su`rinbey jol tawip ju`riwge u`yrenedi. Balala jolbaris, qasqir, tu`lki, ashko`z sag`al, tu`ye, eshek, iyt, pishiq, tasbaqa, shayanlar jo`ninde ken` tu`sinikler aladi. Erteklerde unamli qaharmanlar ba`rhama o`zinin` dushpanlari u`stinen jen`iske erisedi, oni qara ku`sh penen emes, al qiyaliy erteklerdegidey aq hiylekerlik tapqirliq sheshenlik penen jen`edi. A`lbette bul retli jerinde usinday hiylekerlikti tapqirliqti sheshenlikti shaqqanliqti ushqir sezimlilikti balalarg`a u`yretiwden ibarat.

I. 2. Eposliq shig`armalarda balalar fol`klorina derek miyraslar

Xalqimiz a`yyemgi da`wirlerden berli o`zleri jasag`an batirlardi, el g`amin oylap, a`dil basshi bolatug`in ma`rt qaharmanlardi awiz eki a`debiyatinin` basqa tu`rleri menen bir qatarda eposliq shig`armalarda da do`retken. Olarg`a o`zlerinin` qa`lewinshe obraz jasag`an. Ondag`i qaharmanlardin` ha`mmesi derlik o`z watanin, xalg`in el-elatin, ta`biyatin, u`rp-a`deti menen salt-saltanatin su`yetug`in ha`m oni sirtqi ja`ne ishki dushpannan ko`zinin` qarashig`inday etip saqlaytug`in, «el dep en`iregen erler» bolip keledi. Barliq xaliqtin` da`stanlarinda da xaliqqa u`stemlik etiwshiler dushpan klass bolip, og`an uliwma xaliq qaharmanlari qarama-qarsi ku`shke iye boladi ha`m ba`rqulla xaliq batirlari jen`iske erisedi, a`dillik obrazi-bizin` ha`zirgi ku`nlerimizde de jas o`spirimlerdi watan su`yiwge ha`m adamgershilik ruwxinda ta`rbiyalawda o`zlerinin` ta`rbiyaliq qa`siyetin joyitpaydi. Xaliq a`sirler boyi saqlap, a`wlatdan a`wladqa o`tkergen «Qoblan» «Alpamis» «Qiriqqiz» «Sha`r`yar» «Ma`spatsha» «Qurbanbek» «Er ziywar» ha`m basqa da da`stanlar tillerde talay ret toliqtirilip, yamasa geypara bo`leklerine aytiwshilar ta`repinen talay o`zgerisler engiziliwine qaramastan, onda eldi, xaliqti su`yiw intasi ku`shin joyitpay, balalarg`a ku`ta` ta`sirli bolip keledi.

Bizin`she ha`r qanday xaliqtin` do`retpe belgili bir da`wirdin` bizge ushaqtan kelip tu`sken aynanin` sa`wlesindey sag`imi bolip g`ana ko`rinedi. Bul sa`wlede belgili bir da`wirdegi turmis ko`rinisi jatadi. Sonliqtan baspa so`z joq waqtag`i awizsha aytilip, bizin` da`wirimizge deyin kelip jetken batirlar

haqqindag`i da`stanlardin` tu`r-tamirlarinda belgili bir da`wirlik waqiyanin` elesi bar. «Samal bolmasa qamis basi qaltiramaydi g`oy». Al, usi waqiyag`a ilayiqli etip xaliq o`z qaharmanlarin do`retken. Epikaliq da`stanlardin` ko`pshiligi batirlar jirlari. Xaliq o`z batirlarin su`ygen qa`dirlegen, olar haqqindag`i jirlardi su`yip tin`lag`an balalarin da sol batirlarday batir ma`rt, ku`shli, a`dil boliwg`a shaqirg`an.

Usi qaharmanlar obrazi tiykarinda bu`gingi balalarg`a a`yyemgi ata-babalarinin` turmisi, ku`n ko`risis, azatliq ha`m abadanliq turmis ushin ju`rgizilgen ma`rtlik gu`resleri tuwrali mag`lihmatlar beriledi ha`m usi mag`liwmatlar tiykarinda balar shinliqti, eldi su`yiw ruhxinda ta`rbiyalanadi.

Da`stan (parsi so`zi) ku`nshig`is xalqinin` poeziyasinda u`lken ko`lemdegi epikaliq shig`arma. Basqa xaliqlardin` da`stanlarinday qaraqalpaq da`stanlari da qosiq penen kishi ko`lemdegi prozadan turadi. Proza qosiqlardin` arasin baylanistiriwg`a ja`rdem beredi. Da`stanlar basqa a`debiyat shig`armalarda obraz jasaw usillari menen ayirilip turadi. Da`stanlar xaliqtin` turmis tirishligi menen arziw-a`rmanin ko`restiwi jag`inan bahali eskertkish bolip esaplanadi.

Qaharmanliq da`stanlardin` mazmuni Ellikala r/n qorg`aw, sirtqi dushpanlarg`a qarsi gu`resten ibarat bolsa, ashiqliq da`stanlardin` mazmuni eki jastin` arasindag`i su`yiwshilik ma`selesin so`z etken. A`lbette, birinshisinde de, su`yiwshilik temasinda bolatug`in siyaqli, ekinshisinde de qaharmanliq waqiyalar aralasip otiradi. Bul ko`pshilik da`stanlarg`a ta`n jag`day. Qaraqalpaq xalqinin` da`stanlari ku`ta` ko`p ha`m olar ideyaliq ko`rkemlik da`rejesi jag`inan o`z waqtinin` u`lken poetikaliq eskertkishi sipatinda qaraladi.

Da`stanlar basqa a`debiy shig`armalardan kompozitsiyasi waqiyalarinin` rawajlaniwi, obrazlarinin` aliniwi, poetikasi jag`inan ayirilip turadi. Ko`pshilik xaliqlarda bul «epos» «jir» degen termin menen ataladi.

Ha`r bir xaliqtin` eposinda sol xaliqtin` su`ygen qaharmanlar obrazi, turmisi, tariyxqa baylanisli waqiyalar jirlanadi. Da`stanlar xaliq do`retpesi menen birge jazba a`debiyattin` da janri jazba a`debiyattag`i da`stan fol`klordag`i da`stannan o`zgeshelenedi. Birinshiden jazba tu`rde, ekinshiden jeke do`retpenin`

jemisi, u`shinshiden onda xaliq da`stanlarindag`i qaytalawlar, da`stu`riy suwretlewleri az ushirasadi. Qaraqalpaq da`stanlarin tiykarinan to`mendegidey to`rt tu`rge bo`liwge boladi.

1. Qaharmanliq da`stanlar: «Alpamis» , «Qoblan», «Qiriqqiz», «Er Ziywar», «Go`rug`li», «Qurbanbek»

2. Ashiqliq da`stanlar: «G`a`rip ashiq», «Sayatxan-Xa`mire», «Ashiq Na`jep», «Hu`rliha-Ha`mire», «Yusup-Zuleyxa», «Gu`l-Sa`newar» tag`i basqalar:

3.Sotsialliq turmisqa arnalg`an da`stanlar: «Sha`r`yar», «Shiyrin Sheker», «Qanshayim», «Mun`liq-Zarliq», tag`i basqalar:

4. Tariyxiy da`stanlar: «Edige», «Er Shora», «Da`wletyarbek» tag`i basqalar.

Bularda bizin` xalqimizdin` sana sezimi ken`irek sa`wlelengen. Da`stan do`retiw ha`zirgi da`wirdegi qaraqalpaq shayirlarinda ushirasadi. Misali: Abbaz Dabilovtin` «Bahadir» Sadiq Nurimbetovtin` «Baxtiyar» ha`m «Xanalaslar» da`stanlari:

«Alpamis» jaslardin` su`yikli da`stani, balalar at shabisinda da, yamasa kewili xoshliqti da, ha`tte fizkul`tura sabag`indag`i juwiriwda da alda kiyatirg`an balani ko`rse «Bul kiyatqan Alpamistin` shubari» dep ha`zillesedi. Geyde a`lle na`rseden u`rkip, irkilip turg`an atqa da, ha`tte jolda turip qalg`an jora-joldasina da:

«Begler qurg`an shatirma?»
Aldin`da jolbaris jatirma?
Jatirg`an bizden batirma?
Ne ko`rdin` qara at, ne ko`rdin`?»-

dep ayta saladi. Toy-mereklerde, bir-eki balanin` basi qosilg`an jerde de qobiz bolmasa kesew ya tayaq penen aq:

«At bolipti Miyan ko`ldin` toylari,
Qoyin satip qozi qilar baylari.
Arjag`i Tu`rkstan, berjag`i Qoqan
Ha`ziretimnin` qa`dem urg`an jaylari».

dep sapdirta tu`sedi. «Alpamis» tan bir eki tolg`aw bilmeytug`in adam joq desek qa`telespeymiz. Alpamis da`staninda o`zinin` balaliq da`wirinde-aq ku`ta` shaqqan ku`shli, aqilli bala boladi. Ol on to`rt jasinda-aq ka`malg`a kelip, at tan`laydi. bunday da`slep at tan`law ko`pshilik qaraqalpaq da`stanlarina ta`n qubilis. Alpamistin` birinshi qa`deminen-aq onin` o`zin batirliqti saylawi turmisinda u`lken waqiyalardin` boliwi sezilip turadi. Bul balalar ushin ku`ta` qiziqli waqiyalar arqali beriledi. Alpamistin` on to`rt jasinda-aq Tayshaxan eline Gu`lparshindi izlep ketip, da`rbeit tawda Qarajan batir menen jeti ku`n ayqasiwi ku`ta` ko`rkem etip beriledi. Bul waqiya balalardin` qizig`iwshilig`in artirip g`ana qoymay, olardin` da Alpamistay ku`shli boliwina ta`sir jasaydi.

«Besinshi ku`n tolg`anda
Qarajanday qaysardi,
Ash belinen qushaqlap
Ayag`in jerge tiydirmey
Ko`terip ketip baradi..
Jetinshi ku`n bolg`anda,
Qurbanliq qilg`an serkedey,
Ko`terip urdi qaysardi»

Degende Alpamistin` jen`iwine tilekles bolip otirg`an balalardin` kewilleri quwanishqa tolip birge quwanadi ha`m o`zleri de Alpamistay boliwdi a`rman etedi. O`ytkeni Alpamistin` ku`sh-g`ayrati, a`dil adamgershilik parasati balalarg`a ta`sir jasaydi ha`m olardi adamgershilikti su`yiw ruwxinda ta`rbiyalaydi. Alpamistay, qizlarinin` Gu`lparshinday boliwin tilegen. Sonday-aq son`g`i waqitlari Qarajan ha`m A`shimnin` u`lgili isleri de balalarg`a u`lken ta`sir jasaydi, balalardi dosliqqa, joldasliqqa ta`rbiyalaydi.

Qaraqalpaq batirliq da`stanlarindag`i qaharmanlar bala waqtinda o`zleri qatarli jora-joldaslarinin` ishinde ha`dden tisqari ku`shli ha`m aqilli, ha`m an`qawlaw ja`ne usig`an o`zgeshelikleri menen ajiralip turadi. Ma`selen a`debiyatshi N.Japaqov ta`repinen 1939-jili jazip aling`an «Qoblan» («Qoblan» da`stanin basqa varinati I.A.Belyaev ta`repinen 1903-jili jazip aling`an, qisqa

bayani basilip shig`arilg`an) da`stanindag`i onbir jasar Qoblan asaw atti bag`ip u`yretedi. Biraz atlarg`a mingende Qoblannin` awirlig`inan olardin` beli sinadi, omirtqalari u`ziledi. Ol uliwma xaliqtin` balasinday bolip o`sedi, biraq jas waqtinan-aq batirliq hu`jdani tinish bermeydi. Ba`rqulla ma`rt, erju`rek, qoriqpaytug`in jawinger, aldinan qoyg`an maqsetke jetpey qoymawshi bala. Ol on bir jasinda-aq a`kesine jalinip «mag`an jaqsi at tawip ber, men qirq jigit jiynayman, so`ytip jariq du`n`yani hayran etemen» deydi ha`m ko`p jilqinin` ishinen birewin tan`lap aladi. Turmis quriwg`a, batir bolip el-qorg`awg`a, taplanadi. Mine bul eposliq shig`armada da balalar a`debiyati g`a`ziynelerine derek, balalardin` tu`siniw qa`biletine qolayli, qiziq, waqiyalar bar. Balalar oni esitkende «endi ne bolar eken» dep intig`ip otiradi. Balalar, o`zlerinin` minez-qulqi jag`inan suliw ha`m ku`shli giperbolaliq suwretlemelerge, qiziqli waqiyalarg`a qiziqqish ha`m olardan ta`sirlengish boladi. Olar balalardin` ku`sh-g`ayratin ga` tasqinlatip, ga` aqil-oyin jaqsi iygilikli islerge ta`sirlendiredi. Ma`selen, Qoblan atasinin` jilqisinan at izlep ju`rgende:

Say su`yegi sawsag`an,
To`rtinshi beske qorg`an,
O`zin ko`rsen` topalshaq,
Jal-quyrig`i bir qushaq,
Qarnin ko`rsen` jer sizg`an,
Sapar ayi onbesinde,
Kelgen ba`le usag`an.
(Qoblan No`kis, 1959, 30-bet)

At bir ko`riwge ko`renish ko`rinip, Qoblan oni mensinbey quwip jiberse de ketpeydi. Qoblan ashiwlanip «omirtqan`di u`zeyin, qabirtqan`di sindirip, jer menen jeksen qilayin» dep minip alg`anda sol sari ala at:

Tulparlig`in bilsin dep,
Da`r`yaday kewli tasadi,
Maydanda qaynap yoshadi,
Qizip ketip tabani,

mingen Qoblan balani,

Tawg`a alip qashadi.

Sari ala attin` bul qilig`i ku`shli ten`ewler menen berilip, onin` boy jasirip ju`rgen ekeni bilinedi. Bul ha`diyse balalardin` kewilin qozdirip, «endi izi ne bolar eken» degizip su`yindirip otiradi.

Qoblan qanday jaqsi is bolsa xalqina, qanday jaman is bolsa o`zine boliwdi tilep, xalqin o`zinen joqari qoyg`an azamat bolip tur. Bul a`lbette bu`gingi jas o`spirimlerdi xalqin su`yiw ruwxinda ta`rbiyalawda da o`z ku`shine iye.

«Qara qipshaq elinde,

Ne g`oshshag`im bar edi»

Yamasa:

Otiz birdey ul bola,

Na`restedey sol bala,

Gewdesi qalg`an besikte,

Gellesi jatqan esikte,

Sheyti bolip ko`rinedi,

Bul ne bolar Dug`darjan-

Dep qiynaladi. Qoblan, Alshag`ir, ga`wir shapqan elin, biyguna qiynalg`an xalqin, balalarin ayaydi ha`m bir o`zi eli, xalqin qutqariw ushin Alshag`ir Ga`wirge atlanip, eli-xalqin qulliqtan azat etedi.

So`z etilip otirg`an «Qoblan» da`staninda tek Qoblannin` xalqi ushin islegen erligi yamasa sari ala at ha`m Qurtqa baqqan Torisha attin` shabisinin` qiziqli ten`ewler menen suwretleniwi geografiyaliq atamalar: Samarkand, Ashtarxan da balalarg`a tu`sinik beredi. Ba`rinen burin «Qoblan» da`stannin` xaliqshil arqawi sonda: onda tariyxiy haqiyqatliqqa muwapiq keletug`in waqiyalar, xaliqinin` dushpanlarg`a qarsi gu`resi suwretlenedi.

II. BAP. Oqiwshilardin` aqil ta`rbiyasi ha`m oni rawajlaniwinda qaraqalpaq fol`klorinan paydalaniw mazmuni

1. Oqiwshilarda dun`yag`a ko`z-qarasti qa`liplestiriw ham aqil ta`rbiya beriw mazmuni.

Dun`yag'a ko'z-qaras tek g'ana adamg'a g'ana ta'n qa'siyet bolip, haywanlar dun`yasi, basqa na'rse, zatlar ha'm tabiyat ushin jat na'rse, olarda da dun`yag'a ko'z-qaras boladi dep oylaw biyma'nilik boladi. Da'slep soni aytiw kerek, dun`yag'a ilimiy ko'z-qaras ha'r qiyli ka'sip iyelerinde ha'r qiyli tolig'iraq, teren'irek yamasa juzekilew, shalalaw, sayiziraq boliwi mu'mkin. Bunda adamlar ta'repinen aldin'gi a'wladlardan miyras bolg'an ruwxiy bayliqlardi, bilimlerdi ha'm ha'zirgi bar bilimlerdi o'zlestiriw da'rejeleri ayriqsha a'hmiyetke iye.

Ha'zirgi jag'dayda adamlardin' sanasi, dun`yag'a ko'z-qarasi jan'asha pikirlew qiyali bekkemlenbese, g'a'rezsizliktin' siyasati, mazmuni ha'm a'hmiyeti olarg'a tu'sindirilmese, u'lken o'zgeriske ushirasiwi mu'mkin. Sonin' ushin da ha'zirgi a'hmiyetli basli masele xaliqtin sanasindag'i eskishe ko'z-qarasti o'zgertiw ekonomikasi, siyasat, madeniyat tarawlarinda jan'asha pikirlewdi u'yretiw, g'a'rezsizlikti bekkemlew jag'dayinda o'z huquqlarin an'law ha'm unamsiz (qolaysiz) na'rselerdin' turmisqa enip ketpewi ha'm og'an qarsi gu'resiwge bag'darlawdan ibarat.

«Bul dun`yanin' ko'rki adam balasi»- dep A'jiniyaz atamizdin' aytqaninday, adam o'z go'zzallig'i ha'm quramaliligi menen jer ju'zindegi barliq maqluqlardan abzal, insan oylaw qurali arqali ilim iyeleydi. Ilim sebepli dun`yani biledi ha'm oni basqaradi. Hayuanlar ta'biyatqa beyimlesip jasay beredi, al adamlar bolsa tabiyatti o'zine beyimlestiredi, o'zgertedi. Ta'biyatti o'zgertiwde qural bolatug'in dun`yag'a ilimiy ko'z qarasti qa'liplestiriwde shigisinin (ata-teginin) da juda ulken ahmiyeti bar. Aldin'gi Evropalastirilgan ta'lim ta'rbiya usilimizda jiberilgen qa'telerden en ulkeni bizinshe shigisina (ata-tegine) itibar beriwshilik bolip, biz ta'lim aliwshinin' uqipliligina, onin shigisina (ata-tegine) itibar berip otirmay, eger jeterli bilimdi bersek kutilgen adam qa'liplese beredi dep oylaytugin edik.

Dun`yag’a ko’z-qarasti qa`liplestiriwde ko`rkem adebiyatti xaliq awiz eki do’retpesin, erteklerdi, an’iz ha’m qissalardin’ a’hmiyeti ayriqsha misali` «Ha’dislerde», «Kalila ha’m Dimna», «Qabusnama», «Min’ bir tu’n», siyaqli qimbat bahali shig’armalarda sezgirlik ha’m logikaliq biliwge tiyisli naqillar ertekler, apsanalar kop bolip, bul shigarmalar jaslardi dun`yag’a ilimiy ko’z-qarasti qa’liplestiriwde a’hmiyetli orin tutadi.

Milliy ruwxiylik tiykarinda adamlardin’ o’z xalqina, ma’mleket sistemasina bolgan muna’sibetleri jiyindisin Watandi suyiushilik degen so’z benen tariplew mu’mkin.

Oqiwshilardi Watandi su’yiushilik ruwxinda ta’rbiyalaw ta`lim ta’rbiya protsessinin’ quramali mashqalalarinin biri bolip esaplanadi. Sebebi, ol milliy ta’rbiya mashqalalari, a’sirese milliy oylawdin’ qa`liplesiw o’zgeshelikleri, milliy ha’m ma’deniy qa’diriyatlarg’a mu’na’sibet tusinikleri menen baylanisli.

Uzaq jillar milliy ta’rbiyamiz min` jilliq u`rp a’detler qadriyatlarimiz kemsitilip, dinimiz tilimiz ayaq asti etiliwi aqibetinde adamlar arasinda mehir aqibet, diyanat, ar namis, hadallik, u’lkenlerge xurmet, kishkenelerge itibar kemeyip ketti. Jaslar ortasinda jinayatshilik urliq, araqqorlik, adam o’ltiriwshilik, buziqlilik bir qansha ko’beydi. Bulardin barligi sovet imperiyasi dawirinde tek «oray» din buyrigin orinlap, o’z qa’driyatlarimizdin` joq etiliwinin’ na’tiyjesi. O`z tilimiz qalip basqa tilde soyledik, oraydin jibergeni oqiw bagdarlamalari ha’m sabaqlari menen isledik. Sonin` na`tiyjesinde jaslar ruwxina zalel keldi.

Demek, jaslardi Watan su`yiushilik ruwxinda ta’rbiyalaw isi da’slep olardi milliy qadriyatlarimizdi xurmet etiwden o’zligimizdi, kimligimizdi an’lawin uyreniuimizden baslaniwi tiyis eken. Sabaqta ha’m saqtan tisqaridagi ta’rbiyalik jumislar protsessinde Alpamis, Baxadir, Koblan siyaqli xaliq qaharmanlari, Amir Temur, Babur, Ulugbek, Ernazar Alako`z siyaqli ma’mleket basshilari ha’m sarkardalarimiz Ibn Sino, Beruniy siyaqli alimlarimiz ko’z-qaraslarina tez-tez diqqat awdariwimiz jaslardi Watanga muhabbat ruwxinda ta’rbiyalaw jumisinin

tiyqarin keltirip shigaradi. Sonin’ menen birge ta’rbiya haqqindagi dun`ya standartina da itibardi qaratiw zarur.

Dun`yag’a ilimiy ko’z-qarasti amelge asiriwda adam ha’m zatlardin, waqiya ha’m ha’diyselerdin’ ko’rinip turg’an ko’rinisine, tu’rine qarap emes mu’mkin olardin ishki a hmiyetine mazmunina qarap baha beriwi kerek.

Solay etip dun`yag’a ilimiy ko’z-qarasti qa’liplestiriw bir eki ush adam yamasa bir qansha topar ta’repinen bolmay, mu’mkin ko`pshilik jamiyetlik pikir tarepinen orinlanatug’in jamiyetlik tariyxiy xarakterdegi waqiya. Demek, dun`yag’a ilimiy ko’z-qarasti qa`liplestiriw adamnan ko’p miynet, uqiplilik talap etetug’in quramali, mashaqatli xizmet tarawi bolip esaplanadi.

Aqil ta’rbiyasi-ta’rbiyalar sistemasi ishindegi en’ a’hmiyetlisi esaplanadi. Ol bilimlerdi iyelew ilimiy dun`yaliq ko’z-qarasti qa’liplestiredi. Bilim aliw ha’m do’retiwshilik qizig’iwshiliqlarin rawajlandiriwdi, aqil ma’deniyatin iyelewdi qizig’iwlar ha’m aqil miynetin ta’rbiyalawdi ilimiy bilimler menen mudami bayip bariwdi olardi ta’jiriybede qollaniwdi o’z ishine aladi.

Aqil ta’rbiyasi ilimiy bilimlerdi o’zlestiriw arqali a’melge asiriladi, biraq belgili mug’dardag’i ko’lemdi toplaw menen sheklenbeydi. O`zlestirilgen bilimler adamnin’ jeke isenimlerine aylang’anda onin’ o’mirinin’ miynetinin’ ja’miyetlik belsendiligi ideyaliq maqsetke umtiliwlarin ko’rsetetug’in ruwxiy baylig’i bolip qalg’aninda g’ana bilimlerdi iyelew ha’m olardi sipatlawdi teren’lestiriw qubilisi aqil ta’rbiyasinin’ faktori bola aladi.

Aqil ta’rbiyasin beriw oqiwshilardin’ ja’miyettin’ ruwxiy bayliqlari menen u’zliksiz tu’rde bayitip bariwdi an’latadi. Usilayinsha mekteptegi oqiw-ta’rbiya barisi menen ja’miyetlik turmisti garmoniyaliq jaqtan birlestiredi. Oqitiw-aqil ta’rbiyasinin’ a’hmiyetli qurali. Oqitiw barisinda aqil ta’rbiyasinin’ jen’isli, na’tiyjeli shig’iwi mekteptegi uliwma ruwxiy turmistin’ baylig’i onin’ oy-pikirinin’ ken’ligi, onin’ a’ruditsiyasi, ma’deniyati, oqiw da’stu’rlerinin’ mazmuni oqitiw metodlarinin’ xarakteri , sabaqta ha’m u’yde oqiwshilardin’ aqiliy miynetin payda etiw siyaqli faktler menen belgilenedi. Oqitiw barisinda aqil ta’rbiyasinin’ maqseti aqilliq ta’repten rawajlandiriw a’melge asiriladi. Ha’r bir mug’allim

oqiwshi aqilinin’ usta aqilli ta’rbiyashisi boliwi kerek. Mug’allim bilimlerdin’ toplanawina, bilimler ko’leminin’ ken’eyiwine oqitiw barisinin’ tiykarg’i maqseti sipatinda g’ana emes ba’lki bilip aliw ha’m do’retiwshilik ku’shlerdi qalay ha’m qiziqli pikirlewdi rawajlandliriw qurallarinin’ biri sipatinda qarag’anda oqitiw barisinda aqil ta’rbiyasi a’melge asiriladi. Oqiwshilardin’ usinday mug’allimnen alg’an bilimleri a’tiraptag’i dun`yani bilip aliwda oqiwshinin’ o’zinshe jan’adan qa’dem basiwina ja’rdem beretug’in qural sipatinda xizmet qiladi. Bunday jag’dayda bilim aliwdin’ o’zlestirilgen metodlarin jan’a ob`ektlerge o’tkiziw oqiwshilardin’ oylaw xizmetinin’ nizami bolip qaladi. Olar bunnan keyingi waqitlarda jan’a ha’diyseler, qubilislar waqiyalardin’ sebeplerin o’zinshe tekseretug’in boladi. Usig’an baylanisli ta’biyiy tsikldegi predmetlerdi u’yrengende o’nimli miynet qiliw tekseriw eksperiment o’tkiziw gumanitar predmetlerdi u’yrengende turmisti, a’debiy mag’liwmatlardi a’debiy do’retiwshilik ta’jiriybelerdi o’zinshe u’yreniwler aqil ta’rbiyasinin’ a’hmiyetli eylementi bolip qaladi. Aqil ta’rbiyasi adamg’a bilimlerdi mektepte qollaniw ushin g’ana emes, ba’lki ruwxiy turmis ushin, ma’deniyat ha’m sotsial baylig’in qa’dirley biliwi ushin da kerek boladi. Adamg’a ma’deniy ha’m estetik bayliqlardan la’zzetlene aliw baxtin beriw kerek. Bilim mazmuni tek bilimlerdi ta’jiriybede qollaw ko’z-qarasinan bolmaydi. Aqil ta’rbiyasi ha’mme waqit oqiw-ta’rbiya barisinin’ en’ a’hmiyetlisi bolip keldi ha’m usinday bolip qaladi.

Aqil ta’rbiyasi milliy ta’rbiyanin’ qurami bo’leklerinin’ en’ a’hmiyetli bir bo’limi bolip esaplanadi. Mektep oqiwshilari shaxsin barkamol insanlar etip jetilistiriwde, sag’lam turmis ta’rizin qa’liplestiriwde onin’ tutqan orni og’ada ulli. Aqil ta’rbiyasi milliy ta’rbiyanin’ basqa quramli bo’lekleri menen tig’iz baylanisli halatta ha’reket etip, milliy ta’rbiyanin’ aldinda turg’an a’hmiyetli waziypalardi sheshiwge ha’reket etedi.

O’zbekstan Respublikasi o’zinin’ ma’mleketlik Ja’rezsizligine erisiw menen aq milliy ta’rbiyag’a itibardi ku’sheytti. Elimiz basshisi hu’rmetli Prezidentimiz 1991-jili «Tafakkur» jurnali muxburlarinin’ sorawlarina juwaplar beriw barisinda – «Sizning siyosatingizda ta`lim-tarbiya masalasiga bu qadar katta e`tibor

berishingizning sabaplari nimada?» - degen sorawg’a juwap beriwde Abdulla Avloniydin’ ta’rbiya haqqinda – «Tarbiya biz uchun yo hayot yo mamot, yo najot-yo xalakat, yo saodat-yo falakat masalasidir» degen pikirin keltiriwi ju’da’ orinli boldi.

Haqiyqatinda da ta’lim-ta’rbiya ja’miyettin’ rawajlaniwinda, bekkemleniwinde ulli rol` oynaydi. Joqaridag’i Ulli «Ma`rifatparvar» babamiz Avloniydin’ pikirleri o’zi jasag’an da’wirde qanshelli a’hmiyetli bolsa ha’zirgi ku’nde onnanda beter a’hmiyetli desek qa’telespeymiz.

Mektep oqiwshilarinin’ salamat turmis ta’rizin qa’liplestiriw maqsetinde aqil ta’rbiyasin beriwde ilimiy bilimlerdin’ tutqan orni og’ada ulli. Shig’istin’ ulli alimi, entsiklopedist Abu Ali Ibn Sino (930-1037) balani 6-7 jastan oqitiwdi usinis etip oqitiwdi izbe-izlilik, sistemaliliq, oqiwshilardin’ jas ha’m jeke o’zgesheliklerin esapqa aliw kerekligin ko’rsetip bergen edi. Ol balalardin’ salamat turmis ta’rizin qa’liplestiriw ushin oqitiwdi a’piwayidan-quramalig’i, an’sattan-qiying’a, jaqinnan-uzaqqa qarap alip bariwdi eskertti. Ol balalardi o’zbetinshelilikke u’yretiwdi, logikaliq oylawdi, jeke baqlawdi, ta’jriybege su’yeniwdi u’yretiwdi na’siyatladi. Oqiwshilarg’a ilimiy bilimlerdi awizeki tu’sindiriw menen birge ko’rsetpeliliktin’ de a’hmiyetin ko’rsetti. Ol ilimdi aqildi o’lmeytug’in, qartaymaytug’in, beli bu’gilmeytug’in bekkem na’rse dep tu’sindirdi.

Shig’is ag’artiwshiliq isinin’ ulli wa’kili Al-Xorezmiy (783-850) biliw teoriyasina u’lken u’les qosti. Biliwdin’ tiykari - seziw dep tu’sindirdi. Ol bilimdi, logikaliq oylawdi aqildin’ o’lshemleri dep sanadi. Ol bir neshshe jillar dawaminda ilim orayin «Danishpanlar u’yi»n basqardi. Ol sistemali ilim menen shug’illandi «Aqil haqqinda risola», «Filosofiya derekleri», «Logikag’a kirisiw», «Ma’seleler deregi» t.b. miynetler jazdi. Bul miynetlerinin’ ba’rinde de balalardin’ sag’lam turmis ta’rizin qa’liplestiriw birinshi orinda turdi.

Ulli alim Forobiy (873-950) «Ta’biyattin’ en’ ulli ha’m jetik o’nimi – bul insan» dep tu’sindirdi. «Ol o’zinin’ sanasi, aqilli oylawi, seziwi arqali a’lemdi u’yrenedi, uqipliliqlarg’a iye boladi». Ja’ne` «Adam denesi, miyi, seziw organlari tuwilg’anda du’n`yag’a kelse, aqili, bilimi, ruwxiylig’i, diniy tu’sinigi, qa’siyetleri

sirtqi ortaliqtin’ ta’sirinde ju’zege keledi» dep tu’sindiredi ha’m insandi jaslayinan qa’liplestirip bariwda usi na’rselerdi basshiliqqa aliwdi na’siyatlaydi.

Aqiliy ta’rbiyani a’melge asiriwda, jetilistiriwde ilimiy bilimlerdi iyelewdin’ orni og’ada ulli. Ha’dislerde de ilim menen shug’illaniwdi na’siyat etedi. «10 ku’n oraza tutip otirg’annan bir ku’n ilim menen shug’illang’an abzal», «Ollox talo oyati karimasida da` «Ollox tolo sizlarning ilimni rawajlandirg’anin’izdi ko’rip tur, sizin’ bul du’n`ya ol du’n`yan’izdi abad etedi, ol du’n`yada jayin’iz ja’nnette boladi» dep keltirse, ja’ne basqa hayatta` «Ya rabbiy, ilimimdi ziyada qilg’aysan’, dep aytA’» - delingen (Abu Abdullox Muxammad Ibn ismoil Al-Buxoriy «Xa’dis» Q 1. –T. 1991 28-bet).

II. 2. Naqil- maqallardin` oqiwshilardin` aqliy ha`m a`dep-ikramliliq ta`rbiyasindag`i orni.

Qaraqalpaq xalqının’ awızeki do’retpelerinin’ u’lken bir bo’legin naqıl-maqallar quraydı. Naqıl-maqallar xalıqtın’ a’sirler boyı puxtalap, atadan balag’a saqlap kelgen hasıl g’a’ziynesi. Onı o’zlerinin’ miynet ta’jiriybelerinin’ jıyıntıg’ı, a’diwli oy-pikirlerinin’ tu’yini. Danalıq so’z marjanlarının’ tat bolmaytug’ın tınıg’ı retinde jetilistirgen. Naqıl-maqallar ko’binese poetik formag’a iye bolıp, ko’pshilik so’z sheberlerinin’ oy yeleginen o’tip shın’lanıp barıp shıqqanlıqtan tili o’tkir ha’m og’ada ko’rkem boladı. Olar o’zlerinin’ turmısqa iykemliligi, uzaq oylardı qısqartqan ko’lemlinin’ shag’ınlıg’ı ja’ne pikirdi isenimli yetip bayanlawdın’ o’tkir quralı bolıwı usag’an qa’siyeti menen awızeki xalıq do’retpelerinin’ basqa tu’rlerinen ayrıqshalanadı. Bular jumbaq, ertek, juwap-ay`tıs, da’stanlarday arnawlı tayarlıqtı talap etpeydi. Birew az biledi, birew ko’p biledi, qısqası ha’r kim o’z bilgenin iretli jerinde ko’rkem so’zdin’ qıstırg’ısh gu’li etip paydalana beredi. Naqıl-maqal qollanbay so’yleytug’ın adam joq, «so’zdin’ ko’rki naqıl», «naqıldı bir aytpasa aqılsız aytpaydı, aqıllı adam a’n’nimesin naqılsız aytpaydı». So’zdin’ ba’nt basarı da’liyli sıpatında qollanıp, ku’ndelikli so’ylew praktikasına teren’ tamırlasıp da’stu’rge aylang’an.

Naqıl-maqallar xalıq awızeki do’retpeleri ishinde xalıq turmısına, onın’ salt-da’stu’rlerine, sonın’ ishinde bala ta’rbiyasına da o’z ta’sirin tiygizetug’ın janr sıpatında ayırımlanıp turadı. A’yyemgi da’wirden baslap ta’lim-ta’rbiya processi arnawlı pa’n sıpatında qa’liplespegen da’wirde ata-babalarımız bala ta’rbiyasında xalıq awızeki do’retpelerin paydalang’an halda ta’rbiyalap kelgen. Xalıq awızeki do’retpelerinin’ bir janrı sıpatında naqıl-maqallar o’zinin’ ıqshamlılıg’ı, tili o’tkirligi, ma’niligi menen ayrıqshalanıp turadı. Naqıl-maqaldın’ atqaratug’ın xızmeti adam menen adam arasındag’ı qarım-qatnaslardı ko’rsetedi. Sonın’ menen bir qatarda ja’miyetlik ha’m ta’biyat qubılısları menen u’rp-a’det, salt-sana, ta’lim-ta’rbiya, ja’miyetlik moral, minez-qulıqtıq normaların bir so’z benen aytqanda, xalıq turmısının’ aynası, adamgershilik qag’ıydalarının’ shejiresi sıpatında

qa’liplesken. Naqıl-maqallar aytılmaytug’ın so’z, Ashılmaytug’ın sır joq, derlik turmısta bar waqıyalardın’ ba’rinin’ de o’zine ılayıqlı boyawı, ornı, bahası beriledi.

Naqıl-maqallar ta’lim-ta’rbiya quralı sıpatında tu’rlishe qollanılg’an. Onda jaqsılıq penen jamanlıq, dos penen dushpan, ashshı menen dushshı, hadal menen haram, sanalılıq penen sadalıq usag’an tolıp atırg’an turmıs detalları salıstırılıp ko’rsetiledi. Ulıwma turmıs yamasa adamgershilikke min bolatug’ın jarasıqsız zat yaki qubılıslardı qattı sıng’a aladı. A’dillik, ar-namıstın’ tazalıg’ı taptırmaytug’ın baylıq retinde bahalap keleshek a’wladqa na’siyat etip qaldıradı ha’m usılar arqalı balalardı adamgershilikli, sanalı, aqıllı etip ta’rbiyalawg’a bag’darlaydı. Sonday-aq naqıl-maqallar tirishiliktin’ tiykarı bolg’an miynetti su’yiw, ilim-o’ner u’yreniw, a’dep-ikramlı bolıwg’a shaqıradı, ha’r na’rseni o’z waqtında islewdin’ a’hmiyetin tu’sindiredi. Ma’selen` «Qalag’an iske qar jawar», «Miyneti qattı bolsa, Jemisi tatlı boladı», «Miynettin’ ko’zin tapqan baxıttın’ o’zin tabadı», «Adamnın’ qolı gu’l, man’lay teri nur», «Ha’reket etpey, bereket bolmaydı», «En’bek etsen’ emersen’» ha’m t.b.

Xalıq awızeki do’retiwshiliginin’ bul janrının’ termin sıpatında qa’liplesiwine na’zer taslasaq, ilimpazlardın’ ko’pshiligi. Arablardın’ Orta Aziya ha’m Qazaqstan dalalarına keliwi menen, usı aymaqlarda jasawshı tu’rk tilles xalıqlarg’a arab tilinin’ ta’sirinde o’tken dep tastıyıqlaydı.

«Maqal» so’zi bizin’ tilimizge arablardan kirgen. Bunın’ ma’nisi «orınsı so’z» yag’nıy «tiyisli orınlarda aytılg’an so’z».

Geypara ilimpazlar usının’ da’liyli sıpatında ertedegi a’debiy miyraslardı ko’rsetedi. XI a’sirdin’ belgili esteliklerinen esaplang’an «Kutangu bilig» ha’m Maxmud Qashqariydin’ «Devonu lug’otit turk» kitabında og’ada ko’p naqıl-maqallardın’ u’lgileri bar ekenin ko’rsetiw menen qatar Toniko’ktin’ hu’rmetine ornatılg’an eskertkishte ko’rkem teqewler, ertekler, metaforalar, naqıl-maqallar, oforizmler ko’p ushırasadı.

Bul janr ha’mme xalıqlarda da bar. Biraq ha’r xalıqta ha’r tu’rli terminler menen beriledi. Solardın’ ishinde tu’rk tilles xalıqlardın’ ko’pshiliginde ayırım fonetikalıq o’zgeshelikleri bolmasa, o’z-ara bir-birine og’ada jaqın keledi.

o’zbekler «maqol», tu’rkmenler «naqıl ve atalar so’zi», qırg’ızlar «naqıl-maqallar», qazaqlar «maqal-ma’tel» deydi. Al bizde terminnin’ «hikmetli so’z», «mısal so’z», «na’siyat so’z» sıyaqlı varivantları da bar. Qaysı xalıq qalay atap, qansha variantları bolsa da, ba’rinin’ ma’nisi bir. Ata-babalarımızdan qalg’an hasıl so’z, danalıq tapqırlıqtın’ sha’shmesi dep hu’rmetlenedi. Ko’pshiligi «atalar so’zi – aqıldın’ ko’zi» deydi. Bul bir jag’ınan naqıl-maqallardın’ tag’ı bir ataması bolsa, ekinshi jag’ınan xalıqtın’ bergen bahası bolıp yesaplanadı. Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları o’z-ara mazmun, a’sirese usı mazmunlıq o’zgeshelikti payda etetug’ın qurılıs o’zgesheligine qaray parqı bilinedi. Naqıldın’ qurılısındag’ı so’zler da’l anıq ma’nis bildiredi. Sonlıqtan ondag’ı so’zler tın’lawshıg’a aqıl-u’git-na’siyat sıyaqlı esitilip, hesh qanday tu’sinikti talap etpeydi. Bılayınsha aytqanda turmıs ha’diyseleri menen waqıya o’zgesheliklerin tuwrılap naqma-naq juplastırıp aytılg’an ma’nili so’zlerdi naqıl so’zler dep atawg’a bolar edi. Al maqaldın’ qurılısına kirgen so’zler awıspalı astarlı ma’nis an’latadı. Sonlıqtan ondag’ı so’zlerdin’ ma’nisi ha’r qanday jag’dayg’a baylanıslı awıstırılıp qollanıwg’a, tu’siniwge bola beredi. Onda ım-isharat tımsallap so’ylew basım boladı. «Qızım sag’an aytaman, kelinim sen tın’la» sıyaqlı qulaq-qag’ıs arqalı iske asıradı.

Maqalg’a ta’n tag’ı bir qa’siyet, ol tuwra ga’pti tek tımsal ga’pke almastıradı. Geypara jag’dayda zattın’ atın atamaydı. Biraq sha’rtli tu’rde basqa zat arqalı jetkeredi. Ulıwma alg’anda, bulardın’ birewi turmıstı anıq naqma-naq ko’rsetse, yekinshisi astarlı awıspalı ma’niste su’wretleydi. Biraq so’zdin’ barısında yeskerte ketetug’ın bir na’rse geybir naqıldın’ qurılısındag’ı so’zler tikkeley o’z ma’nisin bildirip turıp-aq, awıspalı ma’ni shıg’ara beretug’ınları bar. Bul ha’mme xalıq naqıl-maqallarına ta’n qa’siyet bolsa kerek.

Janlı tilde ayırım naqıl-maqallardın’ bir-birine ju’da’ jaqın kele beriw qa’siyetin ko’rsetip, rus izertlewshisi Snegirov` «Bazıbir maqallar naqıldan, bazıbir naqıllar bolsa, kerisinshe maqallardan kelip shıg’adı» degen edi.

«Baqırawıq tu’yenin’ barı jaqsı, baqırıp turg’an onnan da jaqsı», «Qazanshının’ erki bar, qaydan qulaq shıg’arsa», «Qıymıldag’an qır asar, bu’lkildegen jer teser», «Tapqan birewin soyadı, tappag’an ekewin soyadı» ha’m

t.b. bul keltirilgen naqıllardag'ı so'zler tikkeley o'z ma'nisin an'latıw menen qatar, olardag'ı astarlı awıspalı ma'nisler tekstegi so'zlerden kem soqpaydı ha'm ayası anag'urlım ken'. Bunday da'rejede ko'teriliwi ha'r bir naqıl-maqallardın' uzaq o'mir su'riwi ushın, onın' qurılısına kirgen so'zlerdi bir neshe mın' jıllar dawamında islep shın'lawın jetkizgenligin ko'rsetedi. O'ytkeni naqıl-maqallar tek jeke adamlardın' g'ana emes, pu'tin bir xalıqtın' ku'shi menen ha'r bir so'zdin' tulg'ası torlanadı. Onı keyingi a'wladlarg'a aqılgo'y ustaz, u'lgi etip paydalana beriwge usınadı.

Xalıq danalıg'ı ta'lim-ta'rbiya procesinde sheshiwshi a'hmiyetke iye. Olar qaldırg'an na'siyat so'zler a'sirler boyı ko'p g'ana a'wladlardın' turmısında o'z bahasına iye bolg'anlıg'ı ma'lim. Ata-analar ta'rbiyashı sıpatında balalar menen ja'miyet ortasında yag'nıy jas a'wlad wa'killeri menen jası u'lkenler ortasındag'ı baylanıstırıwshı tulg'a retinde qatnasadı.

Xalıq folklorinda bala ta'rbiyası qanshelli erte baslansa, onın' na'tiyjesi sonshelli mazmunlı boladı. Usı sebepli bala tuwılıwdan onı ta'rbiyalaw qolg'a alınadı. Ana ha'm a'ke na'restenin' a'piwayı ata-anaları bolıp qatnastan, wolardın' ta'rbiyashısı sanaladı. Sonda g'ana wolar o'zlerinin' minnetin` ata-ana degen juwapkershilikli minnetin aqlag'an boladı. Ta'rbiyada analardın' xızmeti o'z aldına orıng'a iye. Bunı mınaday mısallardan ko'riwge boladı` «Anasın ko'r de qızın al», «Anası o'lgen jetimge qaytıp ana tabılmas. Kempir apası o'lgen jetimge anası bawırman», «Ananın' kewli balada, balanın' kewli dalada», «Ene qa'dirin bilgen, ene so'kpeydi», «Ata ko'rgen oq jonar, ene ko'rgen ton pisher».

Qaraqalpaq xalıq folklorinda jas a'wladg'a ta'rbiya beriwshilerge hu'rmet izzet ko'rsetiw lazımlıg'ı haqqında aqıl-na'siyat, ken'esler berilip kelingen. A'sirese, en' jaqsı ta'rbiyashılar ko'pti ko'rgen jası ullılar, kempir-g'arrılar sanalg'an. «Atadan alsan' teberik, saqla onı dım berik», «Ata so'zin arsız qaytaradı», «A'ken' o'lsede a'ken'di ko'rgen o'lmesin».

Naqıl-maqallarda biz ko'binese tayın wa'zir juwmaqlardı ko'remiz. Biraq bul ha'zir juwmaqlar oy-pikirdin' aqırı bolmastan, kerisinshe. Ol jan'adan jan'a oylar ushın tayanısh ha'm olardın' baslaması retinde xızmet atqaratug'ınlıg'ı

ma’lim. Naqıl-maqallar ayırım konkret jag’daylarında juwmaqlawshı xızmetin atqarıp kelse, al geypara waqıtlarda jan’a problemalardı aldımızg’a qoyadı. Naqıl-maqallardın’ qunlılıg’ın olardın’ ishki ma’nisinin’ teren’lik sırların tolıq ashqanımızda g’ana bizge tu’sinikli boladı. Xalıq arasında naqıl-maqallardı ha’r qanday pikirler ju’rgiziwde, o’z-ara gu’rrin’lerde tartıslarda ken’nen qollanılg’anlıg’ı belgili.

Naqıl-maqallar pedagogikalıq bilimlendiriw materialları xızmetin atqarıw menen birgelikte balalar haqqında bilim ha’m ta’rbiya boyınsha xalıq pedagogikası danalıg’ının’ negizin quraydı. Bul o’zinshe bir xalıqtın’ a’deplilik pedagogikalıq kodeksi xızmetin atqaradı. Bul kodeks o’zinin’ barlıq mayda shu’ydelerine deyin xalıq ta’repinen teren’ oylanıp tayarlanılg’an. Konkret jag’daylar sıpatlamasın jasaw ulıwma pedagogikalıq oy-pikirler ju’rgiziw, ko’pshilik waqıtları naqıl-maqallardın’ qollanılıwın talap etedi. «Mın’dı tanıg’ansha birdin’ atın bil», «Ashıw araz aqıl dos», «Toyg’a barsan’ burın bar, burın barsan’ orın bar», «Dos jılatıp aytadı, dushpan ku’ldirip».

Naqıl-maqallardag’ı jekke adamg’a ta’n unamlı ha’m unamsız sıpat belgileri ta’rbiyalawdın’ maqseti retinde adamlardın’ minez-qulqın ha’m xarakterin ha’r ta’repleme jaqsartıwdı na’zerde tutadı. Naqıl-maqallardın’ basım ko’pshiligi jaqsılıqqa shaqırıwshılıq xızmetin atqaradı.

Naqıl-maqallardı klassifikatsiyag’a bo’liw jag’dayın ilimde ha’zirge shekem bir izge tu’spey kiyatır. Naqıl-maqallardı ha’r ta’repleme izertlegen alım T.Niyetullaev to’mendegishe klassifikatsiyalag’an.

1. Miynet haqqındag’ı naqıl-maqallar.

2. Ja’miyet moral normaları, aqıl-na’siyat xarakterindegi naqıl-maqallar.

3. Watan, el-xılıqtı su’yiw ha’m awızbirshilik, doslıq haqqındag’ı naqıl-maqallar.

4. Jıl ma’wsimleri ha’m ta’biyat ko’rinisleri haqqındag’ı naqıl-maqallar.

5. Din ha’m ha’kimshilikke qarsı do’retilgen naqıl-maqallar.

6. Jan’a naqıl-maqal ha’m oforizmler shayırlardın’ didaktikalıq qatarları.

7. Terme tolg’awlar.

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarında miynetke baylanıslı naqıl-maqallar ko'pshilik bo'legin quraydı. Qaraqalpaq xalqı a'zelden miynetkesh xadıq bolg'anlıqtan o'z balaların miynet su'ygish, ha'r qanday qıyınshılıqlarg'a shıdam bere alatug'ınday etip ta'rbiyalag'an.

«Miyneti qattı bolsa, miywası tatlı boladı», «Ha'reket bolmay, bereket bolmaydı», «Miynet etsen' erinbey, toyadı qarnın' tilenbey» sıyaqlı miynettin' arqasında adam balası bereket tabadı, qarnı toyadı ha'm den sawlıg'ına da miynettin' paydası bar ekenligin tu'sindiredi.

Miynet ta'rbiyasında shan'araqtın' roli ullı. Ha'zirgi da'wirde shan'araqtın' a'meliy ja'rdemine tayanbastan turıp ta'lim-ta'rbiyada ku'tilgen na'tiyjege erisiw mu'mkin emes. Sebebi, bala xarakterinin' onın' miynetke materiallıq ha'm ma'deniy baylıqlarg'a bolg'an mu'na'sibetlerinin' negizi shan'araqta qa'liplesedi. Shan'araq, o'ner ha'm miynet uqıplılıqların saqlaw, bayıtıw ha'm jas a'wladqa beriwde belsene qatnasadı.

Qaraqalpaq shan'araqlarında balalardı miynetke tayarlaw a'yyemnen da'stu'r bolıp kelgen. «Er jigitke jeti o'ner de az», degen naqıldın' mazmunı miynet ta'rbiyasında barlıq xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq xalqının' bala ta'rbiyasında a'hmiyetli ideyası bolıp qalg'an. Ata-ana o'z perzentin keleshek turmısqa tayarlaw, miynetkeg, o'nerdi jetistiriwdi o'zlerinin' muqaddes miyneti dep qarag'an. «Perzenttin' keleshek baxtı - miynette» dep bilgen. «Olardın' fizikalıq aqılıy ha'm a'dep-ikramlılıq jaqtan kamalg'a jetiwi tek miynet etiwdin' arqasında» dep qarag'an. Balalar shan'araqta o'se kelip, miynettin' qa'dir-qımbatın seze bilgen ha'm bul miynet ortalıg'ı olarg'a u'zliksiz ta'rbiyalıq ta'sir ko'rsetken «Qolı qıymıldag'annın' awzı qıymıldaydı», «Miynetsiz o'mir – qara ko'mir», «Qıymıldag'an qır asar, bu'lkildegen jer teser» dep miynettin' rolin joqarı bahalag'an.

Adam o'z miyneti na'tiyjesinde g'ana jaqsı turmısn'a erisedi, oylag'an maqset muradına jetip, a'rmanların a'melge asıradı dep tu'sinilgen xalıq, ha'tteki jas bo'bekte o'zi miynet etip awqatın shaynap jesin degen pikirge iye. Sonlıqtan awqattı jewge erisken balag'a anasının' qosımsha shaynap beriwin nadurıs

sanag’an xalıq – balanın’ awqattı o’zi shaynap jeytug’ın da’wirin belgilep, bul da’wirden asıp ketse og’an shaynap beriwdi qadag’an etken. Sonlıqtan «Tisi shıqqan balag’a shaynap bergen as bolmas» dep bir ta’repten, awqattı o’zi shaynap jese mazası sol qa’ddinde baratug’ının esapqa alsa, ekinshi ta’repten, balanın’ bo’beklik waqıttan-aq awqatın o’zi shaynap jutıwın, awqat jewi ushın miynt etiwin maqset etken.

Xalıq balag’a miynet ta’rbiyasın shan’araqta qa’liplestiriw kerekligin talap etip, bunı shan’araqtag’ı tirishilik turmısınan, xojalıqtag’ı miynetke u’les qosıwınan baslag’an. A’sirese miynetke u’yretiw onın’ jasına dene ta’repten iyelegen ku’sh quwatına qaray ju’rgizilip barılg’an. Balalar ko’plegen jumıslardı eresekler menen birge orınlag’an, olar balalardın’ isin ba’rqulla baqlap barg’an, jumıs islewdi o’zlerine tapsırma shala isleytug’ının inabatqa alıp, olarg’a ayrıqsha ko’z-qulaq bolıw za’ru’rligin yadta uslag’an. Usı sebepli bazıda «Bala – balanın’ isi shala».

«Balanı jumsasan’ izinen o’zin’ juwırasan’» - dep babalardın’ ele miynet ta’jiriybesi kem bolg’anlın’tan qa’teshilik isleytug’ınına keshirim menen qarag’an.

Adamdı adam etetug’ın miynet ekenligin jaqsı twsingen xalıq «Miynet – bilsen’ ekinshi anan’, jel tiygizbes bolar panan’» dep jaslar ushın balalıqta birinshi pana ata-ana esaplansa, ol miynetke jarag’annan keyin ekinshi pana, onı asırap saqlaytug’ın hadal miyneti ekenligin tu’sindirgen.

Xalıq miynet etpey hiylelik jol menen ku’n keshiriwdi qattı qaralaydı. A’sirese miynetten qashıp urlıq islewdi adamnın’ xor bolıwının’ tiykarg’ı deregi dep esaplag’an. Urlıq insannın’ arsızlıg’ınan, miynet islewge ta’rbiyalanbag’anlıg’ınan kelip shıg’atug’ın qubılıs. Usı sebepli xalıq bul unamsız xalıqtın’ aldın alıw maqsetinde.

«Urlıq – urlıqtın’ tu’bi xorlıq» - dep na’siyat qılg’an. Bunday jaramas peyildin’ ornına qoparatug’ın ku’sh iyelep, jumıs islew lazımlıg’ın, «Miynetsiz o’mir – qara ko’mir» bolatug’ının turmısta «Adam miyneti menen sulıw» ekenligin tu’sindirgen.

Xalıqtın’ turmıs ta’jiriybesi jaslardı ku’sh biriktirip miynet etiwge ta’rbiyalawdı da a’melge asırg’an. Dara islegen miynet o’mirinen go’re, ko’pshilik toplanıp orınlag’an jumıslar ku’ta’ ko’lemli ha’m tez pitkerilgen. Ja’mdilesip miynet etiw xalıqtın’ imarat salıw isinde jaqsı a’melge asqan. Qonısı joq shan’araqta ya tazadan tiklengen shan’araqlarg’a ko’pshilik birigip «ko’mek» jay salıp bergen. «Ko’mek etiw» usılı menen xalıq jap qazıp suw keltiriwdi, u’lken ko’pirler salıwdı tag’ı basqa islerdi orınlag’an. Xalıq da’stu’rlerindegi bul isler jaslarg’a ja’bdilesken tu’rde miynet etiwdi ko’rsetiwdin’ u’lgisi bolg’an. O’z-ara ku’sh biriktirip is etiwdin’ a’hmiyetliligi haqqında xalıq, «Ko’p tu’kirse ko’l boladı», «Ko’plegen qonaq atqaradı, ko’meklegen jaw qaytaradı», «Ko’p`ten qoyan qutılmas» degen.

Miynetti qara ku’sh jumsap emes, al aqıl menen baylanıstırıp, usılın, jolın tawıp islew kerekligin xalıq u’zliksiz na’siyat etken. Sonda miynet o’nimli boladı ha’m adam qara ku’sh jumsawdan qutılıp, aqıl ja’rdeminde onı an’satlastırıwı kerek. «İsim on’sın desen’, a’disin tap», «İsti bilip isle, aqıldı qosıp isle», sonday-aq «Miynettin’ ko’zin tapqan baxıttın’ o’zin tabadı» dep aytıp, xalıqimiz qara miynet penen aqıl miynetin baylanıstırıp alıp barıwdı na’siyat etken. Bul miynet o’nimdarlıg’ın asırıwshı ha’m adamdı baxıtqa eristiriwshi tiykarg’ı jol dep tu’sindirgen.

Xalıqimiz ha’r bir adam o’zi miynet etip ku’n keshiriwi, ırısqı nesiybesin tabıwı kerek. Birewdin’ arqasında jasap o’mir su’riw – azamat eldin’ isi emes dep esaplag’an. Sebebi, miynet adamdı ekonomikalıq jaqtan g’a’rezsiz etip, jaqsı jasawg’a eristiriw menen birge onın’ o’zin turmısta baxıtlı seziwin payda etedi, miynet adamdag’ı baxıt seziminin’ tiykarı taqılette esaplag’an xalıq` «Da’r`yanın’ suwın ba’ha’r tastıradı, adamnın’ kewlin miynet tastıradı» - dep miynetti insanlardag’ı baxıtlılıq, shadlıq keyiptin’ za’mini sıpatında qabıllag’an ha’m turmısta ra’ha’tlenip jasawdın’ deregi miynet. «Miynettin’ tu’bi – ra’ha’t» deydi.

Sonday-aq adamnın’ jaqsı adamgershilikli, a’deplilik belgileri miynette ashılısadı, «altın orda, adam miynette belgili» - dep miynet jaslardag’ı unamlı

pazıyletlerdi jetilistiriwshi ta’rbiyalıq qural esaplang’an ha’m miynetkesh bolıw adamnın’ jaqsı insan ekenligin anıqlawdag’ı o’lshem dep tu’sindirilgen.

Naqıl-maqallarda balanı miynetke ta’rbiyalawda issizlik, erinsheklik, qosjaqpaslıq usıg’ae unamsız illetlerdin’ keri ta’rbiyalıq ta’siri haqqında` «Erinshekke is buyırsan’, o’zin’e aqıl u’yretedi», «O’speytug’ın bala, o’nb`eytug’ın dawdı dalaydı» dep jalqawlıq, erinsheklik qa’siyetlerinin’ jaslarg’a jaraspaytug’ınlıg’ın aytıp o’tedi. Solay yetip, xalıq naqıl-maqallarında miynetke jaslardı baxıtqa erisetug’ın adam tirishiliginin’ za’miyni ekenligin danalıq na’siyat so’zler arqalı uqtırıp kelgen.

Qaraqalpaq folklorinda a’dep-ikramlılıq, adamgershilik, doslıqqa baylanıslı naqıl-maqallar elewli orındı iyeleydi.

Erte waqıtlardan baslap-aq jaslardın’ ta’rbiyasında olardın’ a’dem-ikramlılıq qa’siyetlerin rawajlandırıw, olardı bilimli etip oqımıslıqqa ta’rbiyalaw ma’selelerine ken’ kewil bo’lingen. İnsannın’ insan sıpatında jasawında onın’ aqıllı bolıwı baslı ma’sele. Sebebi, bilimlilik – qaran’g’ıdag’ı jarıq, zulımlıqtag’ı jaqsılıq siyaqlı na’rse. Ol adamdı jaqsılıqqa umtıldıradı. Adam o’zinin’ unamlı qa’siyetleri arqalı hu’rmetke miyasar boladı.

Du’n`yanın’ barlıq sırları ha’m biyma’lim na’rseleri bilimnin’ ku’shi menen ashılg’an. Aqıllı adamlar ko’p na’rselerdin’ ma’nisin tu’sinip, sonın’ na’tiyjesinde pikir ju’rgizetug’ın boladı. Al nadanlar bolsa, hesh na’rsege tu’sinbesten ko’pshilik ma’seleni nadurıs sheshedi. Olar o’mirdegi soqır adam ma’nisinde tu’siniledi. Usı sebepli naqıl-maqallarda «Oqıg’an ozadı, oqımag’an tozadı», «Nadan menen dos bolg’ansha, kitap penen dos bol», «Oqıw oy ozıg’ı, bilim er azıg’ı» - dep bilimliniq artıqmashlıg’ın ko’rsetedi.

Bilim, ilim, o’ner iyelew haqqındag’ı naqıl-maqallarda ko’binese bilimli-bilimsiz, o’nerli-o’nersiz usag’an belgiler salıstırılıp, bilimli o’nerlinin’ artıqmashlıg’ı ko’rsetiledi ha’m jaslardı usıg’an ta’rbiyalaydı. «O’neri joq kisinin’, mazası joq isinin’», «O’nerli qol arımas, o’nersiz qol jarımas», «Bilimli elge nur jawar» ha’m t.b. Sonday-aq, «Bilimli mın’dı jıg’adı, bilekli birdi jıg’adı», «Jasta alg’an bilimin’, tasqa jazg’an xat penen ten’».

Naqıl-maqallardı jaslardı oqıwg'a, bilim u'yreniwge shaqırıp, ilim u'yreniwde qunt penen qızıg'ıp, bilimnin' shoqqıların iyelegen adam ba'rqulla qatarınan alda bolatug'ınlıg'ı uqtırıladı. Bilim arqalı insan ko'p na'rselerdi qolg'a kirgiziwi, du'n`yadag'ı barlıq biliwge bolmaydı degen na'rselerdide aqıl menen sheshiwge, tu'siniwge bolatug'ınlıg'ı ja'ne de bir ma'rtebe eskertip o'tiledi. Ulıwma ilim bilim o'ner iyelew haqqındag'ı naqıl-maqallardın' ta'rbiyalıq ta'siri bu'gingi ku'nde de o'z ku'shin, a'hmiyetin joytqanı joq.

Qaraqalpaq naqıl-maqallarında turmısta bar waqıyalardın' ba'ri o'zine ılayıq b`olıwı menen bezep ten'ew, salıstırıw arqalı anıq su'wretlenedi. Haqıyqatında da, xalıqtın' neshe a'sirlik mun' sherin o'z boyına sin'dirgen danalıq oyların do'retkende xalıq a'piwayı bos qıyallarg'a berilgen berilgen. Turmısta anıq, o'z ko'zi menen ko'rgen zatlar menen qubılıslardı minep sınaw arqalı ju'zege keltirgen. Olardın' ishinde jaqsılıq penen jamanlıq, dos penen dushpan, hadal menen haram, sanalıq penen sadalıq sıyaqlı tolıp atırg'an turmıs mashqalaları salıstırılıp, bir-birinen artıq kemi, payda za'leli ko'rsetilip o'tıradı. Ulıwma, turmıs ha'diyselerine yamasa adamgershilikke min bolatug'ın jag'ımsız ko'rinislerdi qattı minep sınaydı. A'dillik, ar-namıstın' tazalıg'ı taptırmaytug'ın baylıq retinde bahalanıp. Keleshek a'wladqa na'siyat etip qaldırıp kelingen. Ol so'zler ha'mmege birdey qollanba bolıp, qaysı ja'miyette qanday turmısta jasawına qaramastan nızamnın' ku'shindey xızmetti atqarıp kelgen. Xalıq danalıg'ında «Wrylanıp ko'rip babalar, so'zdi du'rge ten'egen» yamasa so'zdi qılıshtan keskir a'lpten ko'shli dep sanaydı. «Til tas jaradı, tas jarmasa bas jaradı», «Tilge itibarsızlıq – elge itibarsızlıq» dep u'lken wazıypalar ju'kleydi. Ha'r bir so'zge ma'ni berip, az sanawlı so'z benen saldamlı wydın' sırın sheshetug'ınday etip ta'rbiyalaydı. «Az so'z – altın, ko'p so'z – ko'mir» yamasa naqıl-maqal eki so'z, «unamasa xalıqqa, yadında hesh kim saqlamas» sıyaqlı oy, so'z utımlılıg'ına ayrıqsha iti`bar etedi.

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarında jaqsılıq-jamanlıq, dos penen dushpan, ashshı menen dushshı, hadal menen haram usag'an tolıp atırg'an turmıs waqıyaları ar-namıstın' tazalıg'ı taptırmaytug'ın baylıq sıpatında ortag'a qoyılıp a'wladtan-a'wladqa na'siyat etip qaldırıladı. Usınday naqıl-maqallarda en' aldı menen

adamlardag'ı ayırım adamgershilik qa'siyetlerinin' belgileri, tuwılg'an jeri, eli ushın ayanbay xızmet etiw, dosqa sadıqlıq, kishipeyillik. Jası u'lkenlerdi sıylaw, qonaqqa haq kewli menen xızmet etiw, a'deplilik, saqıylıq ha'm tag'ı basqalar beriledi.

«Er jigit eli ushın tuwıladı, eli ushın o'ledi» dep eli ushın xızmet etetug'ın adamnın' adamgershiligi ko'rsetilse «bermegendi berip uyalt» dep adamlardı ken' peyil, saqıy bolıw a'debine ta'rbiyalaydı.

Jas u'lkenlerdi hu'rmet etiw barlıq xalıqtın' da'stu'rinde erte zamanlardan berli bar. Jası u'lkenlerdi, hu'rmet etiw onın' tek jasın g'ana emes, al o'z o'mirinde xalıqqa etken hadal xızmetin bahalaw bolıp tabıladı. Usıg'an baylanıslı do'regen naqıl-maqallar «Atan'a ne qılsan', aldın'a sol keledi», «Jası u'lkendi sıylag'annın' o'zi sıylı boladı», «Jası u'lkendi sıylasan', alg'ıs jawar basın'a», «Jası u'lkendi xorlasan', qarg'ıs jawar basın'a» degen tolqawlarıda bar.

Xalıq da'stu'rinde u'yge qonaq keliw, qonaqqa barıw adamlardın' arasındag'ı o'z-ara qatnastı ku'sheytip, doslıq tatıwlıqtı arttırıw menen birge xalqımızdın' adamgershilikli jaqsı u'rp-a'det da'stu'rlerinin' biri bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq xalqı a'zelden miymandos xalıq bolıp tapsa birin, tappasa ekewin soyg'an, «tapsa birin, tappasa ekewin soyg'an» miyman qonaqtı «qonaq kelse qut keler», «qonag'ın sıylag'an bay bolar», «jaqsı adamnın' belgisi, kelgen qonag'ına taq turar» degen naqıl-maqallarda ta'riplengen.

Xalıq jaslardı a'dalatsızlıqqa qarsı turıwg'a ta'rbiyalag'an. Zulımlıqqa qarsı «zulımlıq esikten kirse, insap tu'n'likten shıg'adı» degen danalıq so'zlerdi do'retken. Zulımlıq bar jerde adamgershiliktin' bolmaytug'ınlıg'ı aytılg'an. Xalıq jatıp isher, haram tamaq, da'mego'ylikke qattı narazı bolg'an. Sebebi, usı da'mego'yshilikten olar ko'p ja'bir shekken. Na'tiyjede haram tamaq da'megu'ylerdi a'shkarawshı, a'piwayılaytug'ın naqıl-maqallardı do'retken. Solay etip jaslardı hadal, haq kewil, hadal miynet penen turmıs keshiriwge ta'rbiyalawdı na'siyat etken.

«Jaqsı so'z jan azıg'ı» deydi xalqımız ha'm jaslardı otırar ornın, so'yler so'zin biliwge shaqıradı. Til adamlar arasındag'ı qatnasıq quralı. «Mal

mo’n’ireskenshe, adam tilleskenshe» degendey adam-adamnın’ gu’yisi, adam so’ylesiw arqalı bir-biri menen tanısadı, bir-birine jaqınlasadı, birin-biri ta’rbiyalaydı. Til adamdı du’zewi de, buzıwı da mu’mkin. Sonlıqtan «Tawdı-tastı jel buzar, adamzattı so’z buzar», «An’lamay so’ylegen, awırmay o’ledi», «Oq jarası piter, so’z jarası pitkes», degen naqılg’a jaslar ku’ta’ dıqqat qoyıwı kerek. «O’ner aldı qızıl til» bolg’anlıqtan og’an ju’da’ itibar menen qarap, so’ylegen so’zin’ qısqa, ıqsham ha’m mazmunlı, adamg’a unamlı ta’sir jasaytug’ın, aqılg’a-aqıl, oyg’a-oy qosatug’ın bolıwı za’ru’r. Jaqsı ma’mile, jumsaq so’z ko’binese doslıqtın’ tiykarı bolıp adamnın’ qa’dirin arttıradı, hu’rmetke miyasar etedi. A’depsiz so’zlerdi aytıwdan saqlanıw, o’zinen u’lken adamlarg’a siz dep a’lpayım so’ylew a’depliliktin’ tiykarg’ı sha’rti bolıp esaplanadı. Adam so’zdi ko’p tın’law arqalı sheberligi artadı. «El qaznası eski so’z» degen eski so’zden pedagogikasının’ danalıqlarg’a tolı ekenligin ko’remiz. Shınında da jaslarg’a aldın’g’ı ta’lim-ta’rbiya beriwdin’ a’sirler dawamında jıynalıp, turmısta sınalg’an sarqılmas xalıq g’a’ziynesi bolg’an xalıq folklorinin’ a’hmiyetliligin teren’nen tu’sinip jetiw bu’gingi ku’nnin’ a’diwli wazıypası bolıp qalıwı tiyis.

Ha’zirgi da’wir talabına say ha’r qanday ta’rbiya adamnın’ ja’miyetlik qatnasın belgileytug’ın a’dep-ikramlılıq qa’siyetlerinin’ ishinde Watan su’yiwshilik sezimi jetekshi orın iyeleydi.

Watan su’yiwshilik - Watang’a muhabbat, eldin’ ma’pin oylaw, Watan qorg’awg’a tayar bolıw, eldin’ ma’deniy ha’m sociallıq jetiskenliklerin maqtanısh etiw, Watannın’ tariyxıy o’tmishin ha’m onın’ da’stu’rlerin hu’rmet etiwlerdi o’z ishine aladı.

A’dep-ikramlılıq ha’r qanday qa’siyetlerin qa’liplestiriwde ha’r tu’rli naqıl-maqallardan paydalanıw mu’mkin. Ayırım naqıl-maqallar jaslardı ja’miyetlik bolıwg’a ta’rbiyalasa, geybir naqıl-maqallar balanın’ jeke basın ha’r ta’repleme rawajlandırıwg’a qaratılg’an boladı.

Ata-babamız ra’jiriybesinde a’dep-ikramlılıq qa’siyetlerdin’ biri miymandoslıq penen qatar, duz ishken jerine hu’rmet-izzet ko’rsetiw bolıp tabıladı.

Xalqımızda «Bir ku’n duzın ishken jerge qırıq ku’n sa’lem» degen danalıq so’z bar.

Xalıq folklorinda sonday-aq, ata-anag’a hu’rmet, tuwg’an jerge muhabbat, watan su’yiwshilik sıyaqlı tuyg’ılardı qa’liplestiriwge de ayrıqsha itibar bergen.

Jaslardı tuwg’an jerge degen hu’rmet penen qarawg’a shaqıratug’ın o’rnekli so’zler` «İyt toyg’an jerine, er tuwg’an jerine» - degen qatarlarda ayqın bayanlang’an.

Bul qatarlarda «iyt» so’zi tuwg’an jerin, el-xalqın su’ymeytug’ın, elinin’ basına is tu’skende qol qabısın tiygizbeytug’ın, arın arlamaytug’ın na’ma’rtler ma’nisinde qollanılg’an.

Sonday-aq «Erdin’ ku’ni el menen, eldin’ ku’ni jer menen», «Qus qanatı menen, adam elatı menen», «Kisi elinde patsha bolg’ansha, o’z elin’de shopan bol» sıyaqlı naqıl-maqallarda insan o’z watanı menen qa’dirli. Adam balası o’z tuwg’an elatın qa’sterlewi kerek ekenligin uqtıradı.

Watan tuwılg’an jer haqqındag’ı danalıq so’zler qaraqalpaq klassikalıq a’debiyatında da naqıl-maqal so’zler bolıp qa’liplesip ketken. Berdaq shayırdın’`

«Jumıs isle tuwılg’an son’ el ushın,

Janın’dı ayama elde er ushın».

«Er bolsan’ elin’di baqla».

«Qolın’dı u’zbe el elattan» ha’m t.b. qosıq qatarlarında er jigit eli ushın janın pida’ etedi dep Watan, tuwılg’an jerdin’ ullılıg’ın aytıp keleshek a’wladtı watan su’yiwshilikke ta’rbiyalaydı.

Xalıq folklorinda doslıq haqqındag’ı naqıl-maqallar a’hmiyetli orın iyeleydi. Doslıq, joldaslıq, bir-birewge muhabbat. Doslıqtı qa’dirlew sıyaqlı pazıyletler a’yyem zamannan xalqımızdın’ turmısta sana-sezimine sin’ip ketken.

«Ju’z somın’ bolg’ansha,

ju’z dostın’ bolsın.

Dos dostın’ aynası,

Dosı ko’ptin’ malı ko’p» - dep dana xalqımız doslıqtın’, ha’r qanday na’rselerden u’stem ekenligin, dostı bar adamnın’ turmısta ha’r qanday na’rsenin’

qarama-qarsı ta’repi bolg’anınday, dostın’ da dushpanı. Jaqsılıqtın’ jamanlıg’ı bolatug’ının, du’n`ya usı qarama-qarsılıqlardın’ gu’resinen o’z ko’rinisin tapqan. Biraq ba’rqulla haqıyqatlılıq jen’ip shıg’atug’ınlıg’ı dos dushpan u’stinen, jaqsılıq jamanlıqtın’ u’stinen jen’ip shıg’atug’ınlıg’ına xalıq isengen.

«Sırın bilmegen adam menen dos bolma», «Dosın’ mın’ bolsa da az, dushpanın’ bir bolsa da ko’p» ha’m t.b. Sonday-aq «Dos dep sırın’dı aytpa, dostın’nın’ da dostı basqa jaqta» yaki «Dostıma aytıp sırımdı, dushpanım bildi sırımdı» sıyaqlı maqallarda ha’r kimnin’ o’z sırı boladı onı a’shkara etpeymen desen’, dostın’a da aytpa, sebebi, sırın’ ha’mmege a’shkara boladı, - dep jaslarda sır saqlawg’a ta’rbiyalaydı.

Qaraqalpaq xalqı o’zlerinin’ tariyxıy turmıs ta’jiriybelerine negizlene otırıp, keleshek u’lgi bolarlıqtay moral normaların do’retken. Xalıq danalıg’ında ju’ris-turıstın’ normaların u’yretip, sadalardı sanalıqqa, a’dep-ikramlılıqqa ta’rbiyalawshı mektep sıpatında ko’zge tu’sedi. «Bolayın desen’ a’depli, xosh xalıq penen a’deplen, da’wletin’ taymas ha’rgiz, a’dep penen ziynetten» usag’an artıq kemi joq danalıq hasıl so’zlerine ko’z tikpey o’te almaymız. Adamnın’ minez-qulqı qa’liplestiretug’ın qag’ıydalar ja’miyettin’ talabına qaray tuwatug’ının «ha’r zamannın’ bir sazı boladı» sıyaqlı teren’ ma’nili so’zleri menen da’liylleydi. Adamnın’ minez-qulqı ekonomikalıq qatnasıqlar tiykarında payda bolıp, ekonomikalıq qatnasıqlardın’ o’zgeriwi menen moralda o’zgerip baradı. Bul ja’miyette unamsız esaplang’an sıpatlar ekinshi ja’miyette burıng’ıday a’hmiyetke iye bolmay qalıwı da mu’mkin degen boljaw jasaydı.

Degen menen qaysı ja’miyette qanday moral bolmasın olardın’ baslı ob`ektisi adam. Adamnın’ barlıq o’mir jolı, ja’miyet ha’m ta’biyat qubılıslarına qatnası, sog’an sa’ykeslengen minez-qulıqtın’ normaların so’z etedi. Xalıq usınday ja’miyetlik minez-qulıq qag’ıydaların belgilewde obraz, tiplerdi salıstırıp esapqa ala otırıp, olardı u’lken eki toparg’a bo’ledi. Unamlıların «jaqsı», unamsızların «jaman» so’zinin’ a’tirapına ja’mleydi. «Bolar bala bes jasınan belgili. Bolar bala on bes jasta baspan der. Bolmas bala otız jasta jaspan der», «Bet jazdın’ aynası» sıyaqlı da’slepki ha’reketlerge qarap baha beriw ta’jiriybesin usınadı. Jaqsı

sıpatlardı qabıllag'an adamlardın' du'n`ya tanıwı, estetikalıq sezimleri teren' ha'm ha'r ta'repleme boladı. Jaqsı qa'siyetlerdi iyelep ko'p biliwi jasawına baylanıslı emes. «Ko'p jasag'an bilmeydi, ko'p ko'rgen biledi» yamasa «Ko'rgen biler ko'p o'ner. Parıq emes ko'p jasag'an» t.b. naqıl-maqallarda pikir, baha da'l sol formasında berille bermesten, zat yamasa ha'diyseni ekinshi bir na'rsege salıstırıp su'wretleydi. Ko'binese, perzent. Onın' ta'rbiyası haqqında. «Jaqsı perzent – su'yinish, Jaman perzent – ku'yinish», «Til alg'ısh bolsa perzentin', Aqılı artıq kisidey. Til almasa perzentin', Tu'sin'de ko'rgen isin'dey» - dep jaqsı perzent ata-ananın' maqtanıshı, jaman perzent bolsa, kerisinshe. Ata-ananın' ta'shwishi ekenligin aytpaqshı bolg'an.Sonday-aq perzent ta'rbiyasında ata-anag'a itibarlı bolıwdı, olardın' ta'rbiyasına juwapkershilikli qatnasta bolıwdı «Qızıq er jetse, qızı jaqsı menen qon'sı bol. Ulın' er jetse, ulı jaqsı penen qon'sı bol» - dep eskertedi.

Naqıl-maqallardag'ı salıstırıwda janlı jansız yamasa ta'biyatı jag'ınan bir-birine uqsamaytug'ın biraq ulıwma tirishilik ushın qatnası bar zatlar ob`ekti etip alınadı. Degen menen qanday zat salıstırılsa dep tiykarg'ı ideya adam ha'm turmıs haqqında boladı. Naqıl-maqallardın' ko'pshiligi adam menen haywanatlar salıstırılıp, ja'miyetlik moral normaları tiplestiriledi.

Xalıq folklorinda naqıl-maqallardan tısqarı naqıl termelerde ko'plep ushırasadı. Naqıl-termeler tariyxıy figuranın' yamasa waqıyanın' atın zatın sıpatlap otırmaydı. Ol qısqa dujırımlı, teren' pitken oyg'a quraladı. Naqıl termeler de xalıq awzında ko'p tarag'an. Qurılısı jag'ınan xalıq naqıl-maqallarına usaydı. Biraq, a'dettegi naqıl-maqallarday qısqa g'ana aytılıp qoymastan shubatılıp sozın'qılaw, termeler atqaradı. Naqıl termelerdin' ta'rbiyalıq a'hmiyeti ullı. Onda bala ta'rbiyasına tiyisli barlıq a'dep-ikramlılıq qa'siyetleri a'jayıp jaqsı isleri ashıp ko'rsetiledi. «Sheberdin' zatı o'lmeydi, adamnın' xatı o'lmeydi, sheshennin' so'zi o'lmeydi, bulardın' dan'qı o'lmeydi» yamasa «Uyıqlamasan' qabaq jaw, ishpey ju'rsen' tamaq jaw, jırtıq u'yge tamshı jaw».

Jaqsı menen jamandı tanıp biliw, jaqsıdan u'yreniw, onı hu'rmetlew, jaqsı qa'siyetti o'zine qabıl etip, adam boyına jaqsı sezimlerdi toplaw, jamannan qashıw, dushpandı jek ko'riw qusag'an ma'seleler naqıl termelerinde ken' tu'rde so'z

etiledi. «A’zelden dushpan el bolmas, etekti kessen’ jen’ bolmas», «Jaqsı `bolsa inisi, ag’anın’ kewlin qaldırmas», «Eki jaqsı bas qossa, qıl o’tpeydi arada, eki jaman bas qossa, qol ketpeydi jag’adan», «Kese belden baylanb`as, ha’mel etin’ sag’adan», «İyt asırasan’ sırtlannan, qoydı bermes qoradan» usag’an naqıl termeler adamdı sıpayı sezimler menen, hasıl qa’siyetler menen bayıtadı. Jas a’wladtı ja’miyetke paydalı miynet su’ygish, adamgershilikli adam bolıp jetisiwge umtıldıradı.

Naqıl termeler teren’ filosofiyalıq ma’nige quralg’an lirikalıq qosıqlar bolıp, ol xalqımızdın’ ruwxıy azıg’ı esaplanadı. Keleshek a’wlad onnan estelik zawıq, a’dep-ikramlılıq ta’rbiya aladı.

Juwmaqlap aytqanda, naqıl-maqallar ta’biyat zatları menen haywanatlar du’n`yası, turmıst`ın’ barlıq detallarına shekem bir-birine uqsamaytug’ın «Qara suwda qaymaq bolmas, shın sheberde oymaq bolmas» sıyaqlı o’shpes boyawlar menen nag’ıshlay aladı.

II.3. Oqiwshilardin` aqliy rawajlaniwinda qaraqalpaq fol`klorinan paydalaniwdin` mazmuni

Qaraqalpaq xaliq folklorinin’ qa’legen tarawlarin alip qarasaqta jaslarg’a aqil ta’rbiyasin beriwdi pa’ndiw na’siyat qiladi. Misali` Xaliq naqil-maqalarinda da`

a) «Aqilinin’ kemligin ku’lki menen jetkerer,
Irisqalinin’ kemligin uyqi menen jetkerer».

b) Aqillinin’ belgisi,
Altinnan keler so’zleri,
Aqilsizdin’ belgisi,
Aytip turar ko’zleri.

v) Tu’yedey boy bergenshe,
Tu’yedey oy bersesh . . .

g) Tu’sealmasin’di bilesen’,
Tu’yege nege minesen’ . . .

d) Oylanbag’annin’ tu’bi oyran.

e) Aqilli el qorg’aydi,
Aqmaq el xorlaydi . . .

Mektep oqiwshilarinin’ salamat turmis ta’rizin qa’liplestiriw maqsetinde mektep oqiwshilarina aqil ta’rbiyasi sabaq barisinda sonday-aq sabaqtan tisqari alip barilatug’in ta’rbiyaliq jumislarda beriledi. Joqaridag’i naqillar mektep oqiw bag’darlamalarinda, oqiw pa’nlerinde tiyisli orinlarda berilip bariladi, ko’binese ana tili, a’debiyat pa’nlerinde «Xaliq awiz a’debiyati» bo’limlerinde orin aladi.

Mektep oqiwshilarinin’ salamat turmis ta’rizin qa’liplestiriwde olarg’a aqil ta’rbiyasin beriwde qaraqalpaq xaliq folklorinin’ basqada u’lgilerinen ko’plep paydalaniw mu’mkin. Misali` Jumbaqlar, ertekler, an’izlar, tolg’awlar, termeler, jan’iltpashlar, da’stanlar, sheshenlik so’zler, anekdotlar t.b.

Jumbaqlar qaraqalpaq xaliq folklorinin’ basqa tarawlari siyaqli tematikaliq jaqtan og’ada bay. Jumbaqlarda ha’r bir xaliqtin’ ko’z qarasi, ku’n ko’risi, ekonomikasi, tariyxi, etnografiyasi, ma’deniyati ken’ sa’wlelenedi. Balalardin’ salamat turmis ta’rizin qa’liplestiriwde aqiliy jaqtan ta’rbiyalawda shinig’iw rolin ken’ atqaradi. Jumbaqti tabatug’in bala oylanadi, izlenedi, zatlardi bir-biri menen salistiradi, na’tiyjede bir sheshimge, juwmaqqa keledi. Jasirilg’an jumbaqti tapsa kewli toladi, qanaatlanadi.

Jumbaqlar birneshshe tarawlarga, bo’limlerge bo’linedi` 1. Ta’biyat qubilislarina baylanisli. 2. Adamg’a baylanisli. 3. Haywanatlarg’a baylanisli. 4.

O’simliklerge. 5. A’sbap-u’skenelerge baylanisli jumbaqlar sonday-aq y. Aytis jumbaqlarda qollaniladi.

a) Eki gilem ken’ gilem,

Ekewide ten’ gilem (Aspan, jer).

b) Tam basina tari jaydim (Juldiz).

v) Sirti qizil, ishi aq,

Ortasinda bir tayaq (Jiyde) t.b.

Mektep oqiwshilarinin’ salamat turmis ta’rizin qa’liplestiriw barisinda olarg’a aqil ta’rbiyasin beriwde xaliq qosiqlarinin’ da tutqan orni og’ada ulli. Olardan` Besik jiri, balalar qosiqlari, aqil-na’siyat qosiqlari, termeler, tolg’awlar, bet asharlar, aytis t.b.

Misali` Tuwisqan tuwg’anlar menen ma’mleket qatnaslarda bolip olardin’ ha’r birinin’ orni bar ekenin, olardin’ qa’dir qimbatina jete biliw kerekligin na’siyatlaytug’in bir terme keltiremiz`

Ata da’rkar jigitke,

Sol atag’a miyasar,

Suw tilesen’ suw bergen,

Su’t tilesen’ su’t bergen,

Ayalap qoldan may bergen,

Tar gewdeden jay bergen,

Aq su’t bergen miyirman,

Ana da’rqar jigitke,

Sol anag’a miyasar,

Jel jag’in’nin’ panasi,

Jaw jag’anin’ qalasi,

Asqar tawday aybatin’,

Ag’a da’rkar jigitke,

Sol ag’ag’a miyasar,

Ha’m qanatin quyrig’in,

Sharshag’an jerde demalis,

Ini da’rkar jigitke,

Sol inige miyasar,

Alista bolsa sorarin’,

Jaqinda bolsa bararin’,

Ko’rmey bolmas qararin’,

Qanalas tuwg’an nasharin’,

Qarindas da’rkar jigitke t.b.

Demek jaslardin’, mektep oqiwshilarinin’ salamat turmis ta’rizin qa’liplestiriw maqsetinde olarg’a aqil ta’rbiyasin beriw barisinda fol`klor u’lgilerinen paydalaniw mu’mkinshilikleri og’ada ko’p.

Bu’gingi ku’ni g’a’rezsiz ma’mleketimiz o’zinin’ jan’alaniw ha’m rawajlaniw jolinda ko’plegen a’hmiyetli islerdi a’melge asirip uliwma insaniyliq qa’diriyatlarg’a sadiqlig’i menen milliy miyraslardi paydalaniw ha’m bayitiw ma’selelerin basli waziypa etip qoymaqta. Ata-babalarimizdan saqlanip miyras bolip kiyatirg’an muhaddes kitaplar u’rp-a’detler ha’m tariyximiz benen ma’deniyatimiz qayta tiklenbekte. Ulli oyshillarimizdin’ jazip qaldirg’an miyraslari, hikmetli so’zleri bu’gingi ku’ni ha’r bir jas a’wladtin’ ka’mal tabiwina a’dep-ikram ha’m ta’rbiyaliq qag’iydalarina aylanbaqta.

Milliy da’stu’rlerdi biliw olardi dun`yag’a kelip atirg’an jas a’wladlardin’ sanasina sin’diriw bu’gingi ku’ngi milliy ta’rbiyamizdin’ tiykari bolip tabiladi. Ha’r qanday xaliqtin’ millettin’ o’mirinde iz qaldiratug’in turmis qa’lpin tiklep turatug’in, eskiden jan’ag’a, atadan balag’a miyras bolip kiyatirg’an milliy u’rp-a’deti, da’stu’rleri sol xaliqtin’ tariyxiy rawajlaniwin, milliy miyraslarin, a’dep-ikram ko’rinislerin sa’wlelendirip keleshek a’wladtin’ ta’lim-ta’rbiyasi, sana sezimi ha’m minez-qulqina o’zinin’ belgili ta’sirin tiygizedi. Sonliqtan bu’gingi ja’miyet adamlarinin’ joqari a’dep-ikramlilig’i en’ da’slep onin’ o’z ana tili, tariyxin, u’rp-a’detin, da’stu’rlerin biliw menen tig’iz baylanisli. Basqa xaliqlar siyaqli qaraqalpaq xalqinin’ da xaliq awizeki do’retpeleri, milliy u’rp-a’deti, bala ta’rbiyalaw da’stu’rleri, etnografiyasi ha’m milliy tuyg’ilari bar. Bulardin’ barlig’i a’sirler dawaminda milliy ta’rbiya tiykarinda qa’liplesip, rawajlanip ha’m dawam etip kelmekte.

Xalqimizdin’ a’sirler dawamindag’i toplag’an dun`yag’a ko’z-qarasin, milliy miyraslarin, ta’lim-ta’rbiyaliq da’stu’rlerin biliw ha’m olardi xalqimizdin’ turmis ta’jiriybelerinde ken’ en jaydirip paydalaniw bu’gingi ku’ni ayriqsha za’ru’r. A’wladlarimiz jaratqan ruwxiy bayliqlar, ata-babalarimizdin’ u’rp-a’deti, da’stu’rleri, adamlar qa’lbinde belgili orin iyelep sana-sezimimizde da’wirler boyi saqlanip kelmekte.

O’zbekstan Respublikasi erkin, azat ma’mleket boliwi menen tilimiz, dinimiz. u’rp-a’detimiz ha’m ruwxiy o’tmishimizdi u’yreniwde ko’p g’ana jumislar islenip atir. Prezidentimiz I.Karimov` «Ata-babalarimizdin’ pa’k ruwxi, u’rp-a’deti, bizlerdin’ en’ jaqsi da’stu’rlerimiz qayta tiklengende g’ana reformalar tabisli a’melge asiriladi. Bilimli, ruwxi bay, ku’sh-quwatli adamlar keleshek rawajlaniw jolin basip o’te aladi. Bul jolda ata-babalarimizdin’ qa’dirli atlari o’zgerislerdin’ bekkem tiregi bolip xizmet etedi,» dep atap ko’rsetken edi.

Qaraqalpaq xaliq da’stanlari ko’p bolimli uzaq a’sirler dawaminda jaratiladi ha’m tu’rli ja’miyetlik-siyasiy halatlar jirlanadi. Bul jag’day olardi bir neshe tu’rlerge bo’lip u’yreniwdi talap etedi. Da’stanlar da’slep N.M.Jurminskiy ha’m X.T.Zaripov keyinirek M.Saidov ta’repinen klassifikatsiya qilindi.

Qaraqalpaq xaliq da’stanlari qaharmanliq, batirliq, tariyxiy, muhabbat ha’m kitabiy da’stanlarg’a bo’linedi. Qaraqalpaq xaliq da’stanlari rawajlaniwinda ko’p g’ana bo’limler bolsada, eki bo’lim dawam etiwshi eki basqish qaharmanliq ha’m muhabbat da’stanlar bolip ayiriqsha ajiralip turadi.

Xaliq da’stanlari du’zilisi jag’inan ha’r qiyli jaratiladi. Tu’rli ja’miyetlik-ekonomikaliq sha’rayatlarda jirlanip keledi. Bul hal olardi belgili bir tu’rlerge bo’lip u’yreniwdi talap etedi.

Alpamis da’stani ertedegi qaharmanliq eposinin’ jarqin u’lgileriin’ biri. Epikaliq mazmuninin’ qaharmanliq ha’reketlerine iye boliwi, onin’ basli qa’siyeti esaplanadi. Sebebi, da’stannin’ barliq a’hmiyeti ha’m tiykarg’i bag’darin mine usi qa’siyeti belgileydi.

Ko’shpenshilik turmis ha’m patrialxal ruwshiliq qatnaslari bir da’rejede saqlanip kiyatirg’an zamanlarda jaratilg’an ja’miyet ha’m insan turmisi ma’selelerin o’zine ta’n realliqta qaharmanliq ha’m go’zzalliq haqqindag’i xaliq ideallig’i shen’berinde jirlag’an. «Alpamis» da’stani patririarxal turmisindag’i epik basqishinin’ poetikaliq aynasi bolip tabiladi. Da’stan bir qansha tu’rkiy ha’m olar menen jaqin jasag’an tu’rkiy emes xaliqlar arasinda ju’da’ ken’ tarqag’an. Onin’ o’zbek, qazaq, qaraqalpaq versiyalari da’stan variantinda, ta’jik, tatar, bishkek, Orta Aziya arablari versiyalari ertekler ta’rizinde belgili.

Qaraqalpaq xaliq awiz-eki do’retiwshiligi jas a’wladti ta’rbiyalawda u’lken a’hmiyetke iye. Sonin’ ishinde ko’lemlisi ha’m teren’ mazmunlisi xaliq da’stanlari bolip esaplanadi. Olar xalqimizdin’ bir da’wirlerdegi bilim-sapasin, ma’deniyatin, tariyxin, diniy isenimlerin, du’n`yag’a ko’z-qarasin, ta’lim-ta’rbiya beriwde u’lken xizmet atqaradi. Ayirim da’stanlar o’zinin’ ma’nisi jag’inan oqiwshilardi batir, er-ju’rek o’z watanin su’ye biletug’in etip ta’rbiyalawda a’hmiyetli orin iyelese, geypara da’stanlar go’zzalliqti sezip biliwge, dosliqqa, adamgershilikke, haqiyqiy joldasliqqa sadiqliq ta’rbiyasin beredi.

Aniq etip aytqanimizda da’stanlar arqali o’z xalqimizdin’ o’tkendegi o’mir tirishilik ushin gu’reskenligin u’yrenemiz.

«Alpamis» da’staninin’ bas qaharmani batir jigit Alpamis batirliqqa ta’n er ju’rek, aqilli a’dep-ikramli azamatliqqa ta’n barliq jaqsi qa’siyetler onin’ o’z boyinan tabiladi . Onin’ batirlig’i jas waqtinan-aq ma’lim boladi . O’z qatarli balalarina qarag’anda ku’shli palwan deneli bolip o’sedi. Onin’ batir bala bolip o’skenligi da’standa

Alpamis Baysinnin’ elatinda
on to’rt jasina keldi ,
narday ku’shine toldi,
er jetip jigit boldi

- dep su’wretlenedi. Alpamistin’ ekinshi batirliq belgisi ol on to’rt jasinda bulaqtan suw iship atirg’an asaw Bayshubar attin’ quyrig’inan uslap toqtatadi ha’m asawdi qolina u’yretedi. At jigittin’ qanati deydi xalqimiz. Sol aytqanday o’zine joldas, qanat bolatug’in tulpar atti min’ jilqinin’ ishinen taniwi ha’m oni quyriqsiz, tusawsiz uslawi Alpamistin’ jaslayinan, aqilli, bilgish, ziyrek, g’ayratli bolip jetiliskennen da’rek beredi.

Alpamis obrazi xaliqtin’ tilek arziwlarin qamtig’an obraz. haqiyqatinda ol, ha’r qanday qiyinshiliqlardi jen’ip xaliqqa baxit a’periwshi Watannin’ pu’tinligin, awiz birshilikti ko’z qarshig’inday saqlawshi jen’impaz qaharman bolsa eken degen arziw-a’rmanlardin’ obrazdag’i ko’rinisi Alpamistin’ aqilli, oyli isleri, jaqsi qa’siyetleri, qaharmanlari jas a’wlad ushin u’lgi. Jaslar onnan u’yrenip, el xaliqtin’ ma’pi ushin gu’resshen’ boliwg’a ta’rbiyalanadi. Haliq pedagogikasindag’i ta’lim ta’rbiyaliq ideyalar, a’sirese patriotizmge ta’rbiyalaw oylari qaraqalpaq xalqinin’ ishine og’ada ken’ taralg’an.

!sirler boyi ata-babalarimiz jaratqan aqil ta’rbiyasi haqqindag’i u’rp-a’det salt da’stu’rler turmista ken’nen qollanilip keldi. !sirese danishpanlarimizdin’ aqil na’siyati jas a’wladqa aqliy ta’rbiya beriw usili sipatinda qollaniladi. Xalqimizda minanday danaliq ga’p bar. Birew danishpannan`- dun`yada insan ushin en’ jaqsi na’rse ne, en’ jaman na’rse ne?- dep sorapti, sonda danishpan to’mendegishe juwap qaytaripti-insan ushin dun`yada en’ jaqsi na’rse go’zzal

minez-quliq ta’rbiyali jaqsi qa’siyetler menen at shig’ariw, al jaman na’rse a’depsizlik, ta’rbiya ko’rmegenlik, jalqawliq penen at shig’ariw.

Da’stannin’ ekinshi bo’limi turmis haqiyqatlig’in ken’nen aship beriwi menen ajiralip turadi. Jeti jilliq ayraliqtan son’ Alpamistin’ o’z jurtina qaytqaninda oni tuwg’an-tuwisqanlari, shopanlar, jilqishilar. Ka’rwanlar tu’rli taypadag’i adamlar menen tanistiradi. Adamlardin’ qaharmang’a ha’m onin’ qarsilasi Ultantazg’a mu’na’sibeti aniq sa’wlelenedi. Bul obrazlar Alpamisti ideal qaharman «ta’biyiy insan» sipatinda ha’r ta’repleme xarakterlep beredi. Joldag’i ushirasiwlarda Ultantazdin’ zorliq penen basin aliw ushin toy qilip atirg’anlig’in bilgen Alpamis ta’rbiyashisi qultay qiyapasinda toyxanada boladi. Zalim qarsilasi ta’repinen kemsitilgen ha’m ulinin’ da’rtinen ku’yip atirg’an ata-anasina kewil bildiredi. Xorlang’an, o’lim menen qorqitilg’an uli Ja’digerdin’ basin silap Ultantazg’a jag’ing’an aspazlardin’ sazayin beredi, sol jerde qosiq aytip o’zinin’ ku’sh-qu’diretin, Gulparshin ha’m shan’arag’ina sadiqlig’in ja’ne bir tastiyiqlaydi.

«Qoblan» da’staninin’ bas qaharmani Qoblan. Ol xaliq su’ygen batir, en’ ku’shli, er ju’rek, adam sipatinda haq kewil, eldin’ dushpanina qarsi ha’mmeden burin «Men baraman»- dep atlanip, jen’ip shig’atug’in qaytpas qaharman. Da’standa onin’ erligin, batirlig’in da’lillew ushin oni basqa batirlarg’a salistirip ko’rsetedi. Ne bir da’wir menen, min’lap adamlar menen bolg’an ha’mme ayqas shayqaslarg’a Qoblannin’ ku’shi basim bolip keledi. Qoblan da’stanindag’i tiykarg’i ideya xaliqtin’ ishki ha’m sirtqi dushpanlarina qarsi gu’resi, azat ha’m erkin jasaw tilekleri bolip esaplanadi. Zulimliq ha’m jawizliqlardin’ ha’r qiyli tu’rleri a’shkaralanadi.

Sonday aq jaslardin’ ta’lim ta’rbiyasi ma’selesin so’z qilatug’in og’ada bay qaraqalpaq qaharmanliq da’stani «Qiriq qiz» da’stanida ju’da’ diqqatqa ilayiq. Da’stannin’ bas qaharmani Gu’layim. Onin’ ta’riypi bilay baslanadi

«Buring’i o’tken zamanda, sol zamannin’ qa’diminde, qaraqalpaq xalqinda, Ata-jurti Tu’rkistanda, Sarkop degen qalada, az nog’ayli elatinda, laqabi asqan, da’wleti tasqan, Alliyar degen bay boldi.To’rt tu’ligi say boldi. Dushpannan o’shin

alg’anday, g’ayratli, qaytpas isine xalayiq hayran qalg’anday, aqilli, ken’ peyil, ko’rgennin’ kewli tolg’anday alti uli bar edi. a’lqissa sonnan son’

Talshibiqtay tawlang’an,

Altin kibi puwlang’an,

Jawdir ko’zli, shiyrinso’zli

Juqa erin qaymaqtay

Awzi suliw oymaqtay

Piste murin badam qabaq

Ken’ qumaqli aq tamaq

Hinji tisli peri tu’sli

Dan’qi tu’sken ja’ha’nge,

Altin ga’whar basinda,

O’zi on to’rt jasinda,

Alti uldin’ ortasinda,

Erke bolip ol o’sken,

Gu’layim nag’iz qiz boldi.

Gu’layim er ju’rekli, aqilli, batir ha’m asqan suliw qiz bolip erjetedi. Onin’ suliwlig’ina, a’depliligine, aqillilig’ina ha’mme el tan’ qalisadi. Da’standa bul to’mendegishe su’wretlenedi.

Ko’rgen janlar kelbetine toyg’anday,

Arsar bolip aqil-huwshin joyg’anday,

Aysiz tu’nde   ol qiz shiqsa dalag’a,

Qarang’i u’yge hasil ga’whar qoyg’anday,

Aybatlansa batirlar da qoriqqanday,

Quli bolip esikte ot jaqqanday,

Na’zer salip kelbetine qarasan’,

Turqin onin’ som altinnan soqqanday

«Qiriq qiz» da’staninin’ bas qaharmani batir qiz Gu’layim obrazi tiykarg’i orindi iyeleydi. Ol er ju’rek, aqilli, u’lgili a’sker basi. Qaraqalpaq xaliq shejirelerinde erte zamanlarda hayal-qizlardan Ariwxan, Aqsholpan siyaqli ruw basshilari bolg’anlig’i haqqinda mag’liwmatlar bar. Batir qiz Gu’layimdi sol qaharman hayal-qizlardin’ da’stu’rin dawam ettiriwshi dese boladi.

Xaliq do’retpeleri jas o’spirimlerge ju’da’ tu’sinikli bolip balalar oni tez o’zletiredi ha’m u’yrenip, tu’sinip aladi. Sebebi, olardi xalqimizdin’ arziw-a’rmanlari umit-tilekleri, turmis tirishiligi a’piwayi ha’m qiziqli etip su’wretlenedi. Sonday-aq olarda su’wretlengen waqiyalar menen ha’diyseler ku’ndelikli turmista da jiyi-jiyi ushirasip turadi. Xaliq do’retpeleri arqali ta’rbiyalang’an bala o’zin qorshag’an du’n`ya ha’m turmis shinlig’in duris tu’siniwge u’yrenedi.

Oqiwshilarg’a fol`klorliq shig’armalar u’lken quwanish ha’m la’zzet bag’ishlaydi, olarda qosiq, taqmaq, ertek, jumbaq, naqil-maqal, jan’iltpash ha’m sanamaqlardi aytip u’yreniw talabin oyatadi. Sonday-aq xaliq do’retpeleri oqiwshilardin’ aqiliy ha’m a’dep-ikramliliq sipatlarin qa’liplestiredi ha’m rawajlandiradi. !yyemgi da’wirlerden-aq shig’is xaliqlarinda usinin’ biri qaraqalpaq xalqinda aqil, a’dep-ikramliliq ha’m adamgershilik ma’seleleri ta’rbiyada basli orin iyelep, xaliq balalarg’aaqliy rawajlantiriwda, a’deplilik uyretiwde tiykarinan o’zlerinin’ turmisliq ta’jriybelerine su’yenip otirg’an. Aqilli ha’m a’dep-ikramli boliw paziyletleri haqqinda qosiq ha’m da’stanlar, ertekler, naqil-maqallar do’retken. Misali,

Bahasi joq g’a’ziyne,

Altinnan ziyat a’dep bar.

Bolayin desen’ a’depli

Xosh qiliq penen a’deplen.

Da’wletin’ taymas ziynetten.

Aqilin bolsa aqilg’a er , h.t.b.

Erte da’wirlerden-aq ilimli bilimli adamlar xaliqtin’ en’ abiroyli adamlari esaplang’an. Sonliqtan ilimli boliw a’dep ikram qag’iydalarin iyelew menen tig’iz baylanisli.

Ata-babalarimizdin’ a’dep-ikramliq da’stu’rleri ha’r ta’repleme ta’rbiyalawdi o’z ishine alip olarg’a a’dep ha’m bilim u’yretiw za’ru’r ekenin tu’sindiredi. Sonday -aq ta’rbiyaliq u’rp-a’detlerde a’dep ha’m a’depsizlik parqin an’lap bilip olardi qarama- qarsi salistirip ajiratiw arqali a’depliliktin’ ne ekenin tu’sindiriw usillarin oylap tapqan. Xaliq «!deptin’ ne ekenin a’depsizdi ko’rgende bilesen’», -dep u’yretip barg’an.

«A’deplilik degen- sonday bir bayliq oni qanshelli jumsasan’, seni sonshelli ka’malg’a keltiredi»- degen xaliq danalig’i oqiwshi jaslardi a’deplilikke ta’rbiyalawdin’ en’ a’hmiyetli sha’rtlerinin’ qatarina olardin’ minezi, ar-uyati, adamgershiligi, qanaatshilig’in kirgizedi. «Xalqimizda taldi qalay otirg’izsan’, solay ko’geredi» -degen danaliq ga’p aytiladi. Sonday-aq jaslardin’ da jas na’lshe siyaqli jaqsi o’siwi oni bag’ip ku’tiwine ta’lim ta’rbiyasina baylanisli boladi.

JUWMAQLAW

Mektep oqiwshilarinin’ salamat turmis ta’rizin qa’liplestiriwde olarg’a aqil ta’rbiyasin beriwde qaraqalpaq xaliq folklorinin’ u’lgilerinen ko’plep paydalaniw mu’mkin. Misali` Jumbaqlar, ertekler, an’izlar, tolg’awlar, termeler, jan’iltpashlar, da’stanlar, sheshenlik so’zler, anekdotlar t.b.

Jumbaqlar qaraqalpaq xaliq folklorinin’ basqa tarawlari siyaqli tematikaliq jaqtan og’ada bay. Jumbaqlarda ha’r bir xaliqtin’ ko’z qarasi, ku’n ko’risi, ekonomikasi, tariyxi, etnografiyasi, ma’deniyati ken’ sa’wlelenedi. Balalardin’ salamat turmis ta’rizin qa’liplestiriwde aqiliy jaqtan ta’rbiyalawda shinig’iw rolin ken’ atqaradi. Jumbaqti tabatug’in bala oylanadi, izlenedi, zatlardi bir-biri menen salistiradi, na’tiyjede bir sheshimge, juwmaqqa keledi. Jasirilg’an jumbaqti tapsa kewli toladi, qanaatlanadi.

Qaraqalpaq xalıq folklorinda jas a’wladg’a ta’rbiya beriwshilerge hu’rmet izzet ko’rsetiw lazımlıg’ı haqqında aqıl-na’siyat, ken’esler berilip kelingen. A’sirese, en’ jaqsı ta’rbiyashılar ko’pti ko’rgen jası ullılar, kempir-g’arrılar sanalg’an. «Atadan alsan’ teberik, saqla onı dım berik», «Ata so’zin arsız qaytaradı», «A’ken’ o’lsede a’ken’di ko’rgen o’lmesin».

Naqıl-maqallarda biz ko’binese tayın wa’zir juwmaqlardı ko’remiz. Biraq bul ha’zir juwmaqlar oy-pikirdin’ aqırı bolmastan, kerisinshe. Ol jan’adan jan’a oylar ushın tayanısh ha’m olardın’ baslaması retinde xızmet atqaratug’ınlıg’ı ma’lim. Naqıl-maqallar ayırım konkret jag’daylarında juwmaqlawshı xızmetin atqarıp kelse, al geypara waqıtlarda jan’a problemalardı aldımızg’a qoyadı. Naqıl-maqallardın’ qunlılıg’ın olardın’ ishki ma’nisinin’ teren’lik sırların tolıq ashqanımızda g’ana bizge tu’sinikli boladı. Xalıq arasında naqıl-maqallardı ha’r qanday pikirler ju’rgiziwde, o’z-ara gu’rrin’lerde tartıslarda ken’nen qollanılg’anlıg’ı belgili.

Erte waqıtlardan baslap-aq jaslardın’ ta’rbiyasında olardın’ a’dem-ikramlılıq qa’siyetlerin rawajlandırıw, olardı bilimli etip oqımıslıqqa ta’rbiyalaw

ma’selelerine ken’ kewil bo’lingen. İnsannın’ insan sıpatında jasawında onın’ aqıllı bolıwı baslı ma’sele. Sebebi, bilimlilik – qaran’g’ıdag’ı jarıq, zulımlıqtag’ı jaqsılıq siyaqlı na’rse. Ol adamdı jaqsılıqqa umtıldıradı. Adam o’zinin’ unamlı qa’siyetleri arqalı hu’rmetke miyasar boladı.

Du’n`yanın’ barlıq sırları ha’m biyma’lim na’rseleri bilimnin’ ku’shi menen ashılg’an. Aqıllı adamlar ko’p na’rselerdin’ ma’nisin tu’sinip, sonın’ na’tiyjesinde pikir ju’rgizetug’ın boladı. Al nadanlar bolsa, hesh na’rsege tu’sinbesten ko’pshilik ma’seleni nadurıs sheshedi. Olar o’mirdegi soqır adam ma’nisinde tu’siniledi. Usı sebepli naqıl-maqallarda «Oqıg’an ozadı, oqımag’an tozadı», «Nadan menen dos bolg’ansha, kitap penen dos bol», «Oqıw oy ozıg’ı, bilim er azıg’ı» - dep bilimliniq artıqmashlıg’ın ko’rsetedi.

Bilim, ilim, o’ner iyelew haqqındag’ı naqıl-maqallarda ko’binese bilimli-bilimsiz, o’nerli-o’nersiz usag’an belgiler salıstırılıp, bilimli o’nerlinin’ artıqmashlıg’ı ko’rsetiledi ha’m jaslardı usıg’an ta’rbiyalaydı. «O’neri joq kisinin’, mazası joq isinin’», «O’nerli qol arımas, o’nersiz qol jarımas», «Bilimli elge nur jawar» ha’m t.b. Sonday-aq, «Bilimli mın’dı jıg’adı, bilekli birdi jıg’adı», «Jasta alg’an bilimin’, tasqa jazg’an xat penen ten’».

Naqıl-maqallardı jaslardı oqıwg’a, bilim u’yreniwge shaqırıp, ilim u’yreniwde qunt penen qızıg’ıp, bilimnin’ shoqqıların iyelegen adam ba’rqulla qatarınan alda bolatug’ınlıg’ı uqtırıladı. Bilim arqalı insan ko’p na’rselerdi qolg’a kirgiziwi, du’n`yadag’ı barlıq biliwge bolmaydı degen na’rselerdide aqıl menen sheshiwge, tu’siniwge bolatug’ınlıg’ı ja’ne de bir ma’rtebe eskertip o’tiledi. Ulıwma ilim bilim o’ner iyelew haqqındag’ı naqıl-maqallardın’ ta’rbiyalıq ta’siri bu’gingi ku’nde de o’z ku’shin, a’hmiyetin joytqanı joq.

PAYDALANGAN A'DEBIYaTLAR

1. Islam Karimov Ga'rezsizlik ha`m ruwhiyliq Tashkent - 1995

2. Islam Karimov Do`retiwshilik jolinan Tashkent - 1996 jil

3. Islam Karimov. {Ruwhiy tikleniw jolinda} Tashkent 1998

4. Karimov I.A Jetilisken a`wlad armani. T.1999.

5. Karimov I.A. Buyuk kelajak sari. T.1998.

6.Karimov I.A. O`zbekistonning o`z taraqqiyot va istiqlol yo'li.T.1992.

7. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li-O'zbekiston buyuk kelajak sari` Toshkent O'zbekiston, 1998 y.

8. Karimov I.A. O'zbekiston` milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. Toshkent` O'zbekiston, 1993 y.

9. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan 3olsin Toshkent` O'zbekiston, 1994 y.

10. Karimov I.A. Barkamol-O'zbekiston tara33iyotining poydevori. Toshkent` O'zbekiston 1997 y.

11. Karimov I.A. Tarixiy xotirasi z kelajak y73.Toshkent` O'zbekiston 1998 y.

12. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin Toshkent` O'zbekiston 1998 y.

13. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat-engilmas kuch. Toshkent }Manviyat} nashr 2008 y.

14. Islam Karimov «Yoshlarimiz-xalqimizning ishonchi va tayanchi» T., «Ma`naviyat» 2006

15. Karimov I.A. «Alloh qalbimizda, yuragimizda» T., 1999 yil

16. I.A.Karimov «Yuksak ma`naviyat engilmas kuch» T., 2008

17. I.A.Karimov «Yoshlarimiz xalqimizning ishonchi va tayanchi» T., «Ma`naviyat» 2006

18. O'zbekstan Respublikasini4 ta'lim tuwrisindag'i nizami ha'm Kadrlar tayarlaw milliy da'stu'ri.T. 1997 .

19. Ahmad Xo’ja Shu aziz Vatan-barchamizniki. Toshkent 1995 y.

20. Alewov Qaraqalpaqstanda ta’lim-ta’rbiyaliq oylardin’ qa’liplesiwi ha’m rawajlaniwi. No’kis-1993

21. Axmed Yassaviy {Devani hikmat} Tashkent {Gafur G’ulam} 1992

22. Q.Ayimbetov. Xaliq danalig’i. N.1968.

23. P.Abdimuratov. Qaraqalpaq xalqinin’ salt da’stu’rleri ha’m onin’ jaslar ta’rbiyasindag’i a’hmieti. {Bilim} baspasi 1996j

24. J.Bazarbaev, №.Dawletova {A’deptaniw} mug’allimler ushin qollanba No’kis {Bilim} baspasi 1992

25. Bazarbaev J.B. Milliy ideya-bizin’ ideyamiz. No’kis }Bilim} 2003j.

26. Bazarbaev J., Q.D17letova «!deptani7» N., Bilim 1994j

27. Bazarbaev J.B. O’mir bul sananin’ ko’terin’kiligi. No’kis }Bilim} 1996 j

28. «Qaraqalpaq balalar a`debiyati» I.Qurbanbaev N-1992 j

29. «Qaraqalpaq xaliq pedagogikasi» A`.Ta`jimuratov N-1996

30. «Qaraqalpaq a`debiyati» S.Axmetov, K.Ma`mbetov N-1995

40-58-betler

31. Qaraqalpaq fol`klori. No`kis-1961-80-j

32.Q.Maqsetov, A`.Ta`jimuratov Qaraqalp. fol`klori N-1979